

**ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ
ΣΧΟΛΗ ΝΟΜΙΚΩΝ, ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ & ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΝΟΜΙΚΟ**

ΑΤΟΜΙΚΑ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ
Εποπτεία: Καθηγητής κ. Ανδρέας Γ. Δημητρόπουλος
Εαρινό εξάμηνο 2005

Η έννοια της επίταξης στο ελληνικό σύνταγμα
The significance of the requisition in our constitution
(Άρθρα 18,παρ.3 και 22,παρ.4 εδβ' Συντάγματος)

Στεφανία-Αγγελική Καπακτσή
A.M. 1340200300161
Δ' Εξάμηνο

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	1
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ: Η επίταξη πραγμάτων (Άρθρο 18,παρ.3Σ)	
1.Το δικαίωμα της ιδιοκτησίας-περιορισμοί.....	2-3
2.Επίταξη πραγμάτων	
2.1 Έννοια-προϋποθέσεις.....	4-6
2.2 Ιστορική ανασκόπηση.....	7
2.3 Άρση της επίταξης.....	8-9
2.4 Αποζημίωση.....	9-10
2.5 Σύγκριση με την έννοια της αναγκαστικής απαλλοτρίωσης.....	10-12
2.6 Νομολογία.....	12-13
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ: Η επίταξη προσωπικών υπηρεσιών (Άρθρο 22,παρ.4εδ.β΄Σ)	
1.Το δικαίωμα της εργασίας.....	14-16
2.Επίταξη προσωπικών υπηρεσιών	
2.1 Έννοια-προϋποθέσεις.....	17-20
2.2 Ιστορική ανασκόπηση.....	21
2.3 Διαδικασία επιβολής.....	22
2.4 Σύγκριση με το άρθρο 48Σ.....	22-23
2.5 Σύγκριση με την επίταξη πραγμάτων.....	24-25
2.6 Επίταξη και απεργία.....	25-27
2.7 Νομολογία.....	27-28
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....	29
ΠΕΡΙΛΗΨΗ.....	30
ΒΑΣΙΚΑ ΛΗΜΜΑΤΑ.....	31
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	32
ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ.....	33-34

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Στην παρούσα εργασία, η οποία εκπονήθηκε το διάστημα Μάρτιος-Μάιος 2005, αντικείμενο μελέτης αποτέλεσε η επίταξη, τόσο πραγμάτων όσο και προσωπικών υπηρεσιών. Η πρώτη προβλέπεται στο άρθρο 18 παρ.3 Σ, ενώ η δεύτερη στο άρθρο 22 παρ.4εδ.β' Σ.

ΘΕΜΑ της εργασίας, επομένως, είναι η επίταξη ως εξαίρεση της προστασίας του δικαιώματος της ιδιοκτησίας αφενός και της απαγόρευσης της αναγκαστικής εργασίας αφετέρου.

Οι δύο αυτές μορφές με τις οποίες εκδηλώνεται η επίταξη, εξετάστηκαν δε δύο χωριστά κεφάλαια, ενώ στο δεύτερο εξ αυτών επιχειρήθηκε μια συγκριτική μελέτη (βλ. 2.5) Με αυτόν τον τρόπο, επιχειρήθηκε να δομηθεί κατά τρόπο κατανοητό η εργασία, ώστε να καταστεί δυνατή τη μελέτη των δύο διαφορετικών αυτών μορφών ξεχωριστά και συγκριτικά.

Ειδικότερα, στο πρώτο κεφάλαιο, το οποίο αναφέρεται στην επίταξη πραγμάτων, δόθηκαν τα στοιχεία της έννοιας και οι βασικές προϋποθέσεις εφαρμογής του άρθρου 18 παρ.3 Σ. Εν συνεχεία, έγινε μια συνοπτική ιστορική ανασκόπηση που μας απέτρεψε να εξετάσουμε την επίταξη και σε παλαιότερα ελληνικά συντάγματα και ταυτόχρονα να δούμε πώς φθάσαμε στη ρύθμιση του ισχύοντος συντάγματος. Έπειτα, σχολιάστηκαν ειδικότερα η άρση της επίταξης, καθώς και ο θεσμός της αποζημίωσης. Σημαντική θεωρήσαμε τη συγκριτική μελέτη παρεμφερών εννοιών και ειδικότερα της αναγκαστικής απαλλοτρίωσης, Τέλος, σχολιάστηκαν αποφάσεις της ελληνικής νομολογίας που αφορούν τα όσα αναλύθηκαν παραπάνω.

Από την άλλη πλευρά, στο δεύτερο κεφάλαιο, εξετάσαμε την επίταξη των προσωπικών υπηρεσιών. Η δομή του κεφαλαίου ομοιάζει με αυτήν του προηγούμενου. Αρχικά, δόθηκε η έννοια και οι προϋποθέσεις. Στη συνέχεια, έγινα και πάλι μια σύντομη ιστορική ανασκόπηση για τους λόγους που εκθέσαμε και παραπάνω. Έπειτα, ασχοληθήκαμε με τη διαδικασία επιβολής και το ν.δ. 17/1974. Ακολούθησε συγκριτική μελέτη της επίταξης των προσωπικών υπηρεσιών με τα οριζόμενα στο άρθρο 48Σ, αλλά και την επίταξη πραγμάτων. Στις επόμενες ενότητες, είδαμε το θεσμό της επίταξης ως μέσο καταστολής απεργίας και τελικά παρουσιάσαμε κρίσιμες αποφάσεις της ελληνικής νομολογίας.

Στο τέλος της εργασίας, για την ευχερέστερη μελέτη του θέματος από τον αναγνώστη, παραθέτουμε πέρα από κάποια γενικά συμπεράσματα και την περίληψη, τη βιβλιογραφία, τη νομολογία, τα άρθρα, τις μελέτες και τα βασικά λήμματα που σχετίζονται με την παρούσα εργασία και αποτέλεσαν πηγές της.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ : Η ΕΠΙΤΑΞΗ ΠΡΑΓΜΑΤΩΝ (ΑΡΘΡΟ 18παρ3 Σ)

1. ΤΟ ΔΙΚΑΙΩΜΑ ΤΗΣ ΙΔΙΟΚΤΗΣΙΑΣ-ΠΕΡΙΟΡΙΣΜΟΙ

Κατά το άρθρο 17παρ.1 του Συντάγματος «η ιδιοκτησία τελεί υπό την προστασία του Κράτους». Πρόκειται για θετική κατοχύρωση ενός δικαιώματος που αναγνωριζόταν ως έμφυτο, απαλλοτριώτο και αιώνιο ήδη από τη σχολή του φυσικού δικαίου. Σημαντική είναι και η αναφορά της Διακήρυξης των Δικαιωμάτων της Γαλλικής Επανάστασης 1789 σε αυτό. Συγκεκριμένα, στο άρθρο 2 ορίζει ότι «σκοπός κάθε πολιτικής κοινωνίας είναι η διατήρηση των φυσικών και απαράγραπτων δικαιωμάτων του ανθρώπου. Τα δικαιώματα αυτά είναι η ελευθερία, η ιδιοκτησία, η ασφάλεια και η αντίσταση στην τυραννία.» Ειδικότερη αναφορά υπάρχει και στο άρθρο 17 στο οποίο χαρακτηρίζεται ως «απαραβίαστο και ιερό» δικαίωμα. Αλλά και τα πρώτα ελληνικά συντάγματα κινήθηκαν σε αυτό το πνεύμα.

Στο ισχύον σύνταγμα, υπάρχουν κι άλλες διατάξεις πέραν του άρθρου 17 που ρυθμίζουν θέματα σχετικά της ιδιοκτησίας, όπως τα άρθρα 18, 24, 106 και 117. Ο συντακτικός νομοθέτης την προστατεύει αφενός ως δικαίωμα (υποκειμενικά) και αφετέρου ως θεσμό (αντικειμενικά). Γίνεται δεκτό, ότι η προστασία δεν αφορά μόνο την κυριότητα, μα και τα υπόλοιπα εμπράγματα δικαιώματα.

Στην ελευθερία της ιδιοκτησίας μπορούμε να διακρίνουμε τρεις μερικότερες εκφάνσεις:

- Ελευθερία της απόκτησης
- Ελευθερία εκμετάλλευσης και
- Ελευθερία διάθεσης

Όπως κάθε δικαίωμα συνταγματικά προστατευόμενο έχει και τρεις διαστάσεις:

- **Αμυντικό περιεχόμενο:** στρέφεται erga omnes, προστατεύεται από επιθετικές ενέργειες τόσο του Κράτους όσο και των ιδιωτών (άρθρο 25 παρ1εδγ'Σ)
- **Προστατευτικό περιεχόμενο:** ρητά ο νομοθέτης αναφέρει τις προστατευτικές υποχρεώσεις της κρατικής εξουσίας στην πρώτη παράγραφο του άρθρου 17, όπως αναφέραμε. Επομένως, η Διοίκηση οφείλει να λαμβάνει τα απαραίτητα μέτρα για την προστασία της ιδιοκτησίας και σε περίπτωση παράλειψης ενέχει ευθύνη.
- **Διασφαλιστικό δικαίωμα:** το Κράτος οφείλει να εξασφαλίζει τα απαραίτητα μέσα για την ακώλυτη άσκηση του δικαιώματος.

Η ιδιοκτησία, όπως κάθε δικαίωμα άλλωστε, οριοθετείται. Με αυτόν τον τρόπο, προσδιορίζονται τα ανώτατα όρια άσκησης του δικαιώματος, η

«οροφή» του, θα λέγαμε πιο σχηματικά. Έτσι, το μαξιμαλιστικό προσδιορισμό μας δίνει καταρχήν το τρίπτυχο των γενικών ρητρών: νομιμότητα, κοινωνικότητα και χρηστότητα. (άρθρο 5παρ.1 Σ) Περαιτέρω, ως ειδικότερες οριοθετήσεις αναφέρουμε τα δικαιώματα των άλλων, την απαγόρευση καταχρηστικής άσκησης, τα χρηστά ήθη, ακόμα και την προστασία του φυσικού ή πολιτιστικού περιβάλλοντος, της δημόσιας υγείας και της εθνικής οικονομίας. Οι οριοθετήσεις αποτελούν την εξωτερική περιφέρεια του δικαιώματος, αν μπορούσαμε να το παραστήσουμε σαν έναν κύκλο. Οτιδήποτε τις ξεπερνά, δεν αποτελεί περιεχόμενο του δικαιώματος, και επομένως δεν προστατεύεται από το σύνταγμα.

Αναφέρουμε, επίσης, ότι κατά πάγια νομολογία, τα ενοχικά δικαιώματα δεν περιλαμβάνονται στον προστατευτικό κλοιό της έννοιας της ιδιοκτησίας. Βέβαια, σήμερα τα ενοχικά δικαιώματα προστατεύονται βάσει της Σύμβασης της Ρώμης και του Πρόσθετου Πρωτοκόλλου που υπογράφηκε στο Παρίσι το 1952 και δεσμεύει τη χώρα μας. Πάνω στο συγκεκριμένο θέμα, επικρατεί μεγάλη θεωρητική διαμάχη, κυρίως όσον αφορά την υπερνομοθετική ισχύ των διεθνών συμβάσεων (άρθρο 28παρ. 1 Σ) και κατά πόσο αυτές κατισχύουν του συντάγματος, δεν είναι δυνατόν όμως να γίνει εκτενέστερη αναφορά στην παρούσα εργασία.

Από την άλλη πλευρά, το Σύνταγμα εισάγει και περιορισμούς του δικαιώματος της ιδιοκτησίας. Με αυτόν τον τρόπο, έχουμε μια νόμιμη συρρίκνωση του γενικού περιεχομένου.

Καλό είναι να επισημάνουμε, ότι είναι λανθασμένη η ταύτιση των οριοθετήσεων με τους περιορισμούς, διότι οι μεν πρώτες, προσδιορίζουν τα «σύνορα» του δικαιώματος, οι δε δεύτεροι, οι οποίοι αναγκαία έπονται, συρρικνώνουν το δικαίωμα. Το Σύνταγμα, αναφέρει ρητά τους περιορισμούς του δικαιώματος της ιδιοκτησίας στα άρθρα 17 και 18, με κυριότερο το θεσμό της απαλλοτρίωσης.

Μεταξύ αυτών είναι και η επίταξη πραγμάτων (άρθρο 18παρ3 Σ), την οποία θα μελετήσουμε στην παρούσα εργασία. Σκόπιμο είναι να κάνουμε, εδώ, και μία αναφορά στην ετυμολογική προέλευση της λέξης «επίταξη»: προέρχεται από το σύνθετο ρήμα επιτάσσω ή επιτάττω < επί+τάσσω, που σημαίνει προστάζω, διατάζω.¹ Από τη συνοπτική αυτή γλωσσολογική προσέγγιση του όρου, κατανοούμε αρχικά την επιλογή του Έλληνα νομοθέτη για να ορίσει την επίταξη πραγμάτων ως απλό περιορισμό² του δικαιώματος της ιδιοκτησίας.

¹ Τεγόπουλος-Φυτράκης *Ελληνικό Λεξικό* 1989 σ.282

² Οι απλοί περιορισμοί διακρίνονται από τις απλές ρυθμίσεις ως προς το ότι αυτές δεν περιορίζουν ουσιαστικά το δικαίωμα, και από τις προσβολές ως προς το ότι αυτές αποτελούν απαγορευμένους περιορισμούς.

2. ΕΠΙΤΑΞΗ ΠΡΑΓΜΑΤΩΝ

2.1 ΕΝΝΟΙΑ-ΠΡΟΫΠΟΘΕΣΕΙΣ

Επίταξη κατά το Σύνταγμα είναι η προσωρινή στέρηση της χρήσεως και καρπώσεως ιδιοκτησίας με μονομερή πράξη του Κράτους, με σκοπό να ικανοποιηθεί κάποια έκτακτη και άμεση δημόσια ανάγκη.¹

Η επίταξη, ανήκει στους συνταγματικούς περιορισμούς της ιδιοκτησίας που αναφέρονται ρητά, και ειδικότερα αποτελεί λειτουργικό περιορισμό². Επομένως δεν προβλέπεται ως κύρωση (=κυρωτικοί περιορισμοί), αλλά η επιβολή της οφείλεται στην εξασφάλιση της λειτουργίας του θεσμού της ιδιοκτησίας (αντικειμενική κατοχύρωση). Πρόκειται, επίσης, για παθητική κύρωση, εφόσον ο φορέας του δικαιώματος της ιδιοκτησίας εξαναγκάζεται να ανέχεται την επίταξη πραγμάτων του.

Η επίταξη, λοιπόν, στερεί από το φορέα του δικαιώματος τη δυνατότητα χρήσης ή κάρπωσης του πράγματος. Συνηθίζεται να γίνεται μια διάκριση σε κριτήριο τους λόγους για τους οποίους αυτή διενεργείται, ως εξής:

- *Αμυντική ή στρατιωτική ή πολεμική* είναι η επίταξη εκείνη που διενεργείται για την κάλυψη των αναγκών των ενόπλων δυνάμεων σε περίπτωση πολέμου ή επιστράτευσης
- *Ειρηνική ή κοινωνική ή πολιτική* είναι η επίταξη που επιβάλλεται για τη θεραπεία κάποιας άμεσης κοινωνικής ανάγκης που μπορεί να θέσει σε κίνδυνο τη δημόσια τάξη ή υγεία. Η νομολογία μάλιστα, λαμβάνει τη δημόσια τάξη με την ευρύτερη δυνατή έννοια, αυξάνοντας έτσι τις περιπτώσεις επιτρεπόμενης επίταξης, όχι μόνο όσον αφορά τη δημόσια ασφάλεια, αλλά και για την εύρυθμη λειτουργία του κρατικού μηχανισμού, ειδικότερα δε των δημοσίων υπηρεσιών.³ Ζήτημα, βέβαια γεννάται, κατά πόσο αυτού του είδους η ευρεία ερμηνεία είναι σύμφωνη με την αρχή του να προβαίνουμε στην ευρύτερη δυνατή προστασία του δικαιώματος υιοθετώντας την αντίστοιχη ερμηνευτική εκδοχή.

Σε κάθε περίπτωση, προκειμένου να επιβληθεί επίταξη σε πράγματα πρέπει να πληρούνται οι προϋποθέσεις που καταρχήν ορίζονται στο Σύνταγμα.

¹ Π.Δ. Δαγτόγλου *Συνταγματικό Δίκαιο Ατομικά Διακαιώματα Β'* 2005 σ. 1126

² Για τις διακρίσεις των περιορισμών βλ. Ανδρέας Γ. Δημητρόπουλος *Συνταγματικά Δικαιώματα Γενικό Μέρος* 2005 σ.209-217

³ ΣτΕ 957/78 (Ολ.), ΤοΣ 1978, 516: η απειλή σοβαρής διαταραχής της οικονομικής ζωής της χώρας (όπως η εξαγγελία κινητοποιήσεων των οδηγών λεωφορείων ΚΤΕΛ) συνιστά κοινωνική ανάγκη που μπορεί να θέσει σε κίνδυνο τη δημόσια τάξη κατά το άρθρο 18παρ.3Συντ.

Οι προϋποθέσεις που πρέπει να συντρέχουν σωρευτικά κατά το Σύνταγμα, ώστε να είναι επιτρεπτή η επίταξη είναι τρεις:

- i. Ύπαρξη ειδικού νόμου
- ii. Έκτακτη και πρόσκαιρη ανάγκη
- iii. Λόγος για την επιβολή της επίταξης να είναι η κάλυψη αναγκών των ενόπλων δυνάμεων σε περίοδο πολέμου ή επιστράτευσης ή να είναι η θεραπεία άμεσης κοινωνικής ανάγκης που μπορεί να θέσει σε κίνδυνο τη δημόσια τάξη ή υγεία.

Εξετάζοντας την πρώτη προϋπόθεση παρατηρούμε ότι ο συντακτικός νομοθέτης εξουσιοδοτεί τον κοινό νομοθέτη να θεσπίσει ειδικότερες ρυθμίσεις σχετικά με το θεσμό της επίταξης. Σαφέστατα, δεν πρόκειται για εν λευκώ εξουσιοδότηση, αντιθέτως σε κάθε περίπτωση μιλάμε για ένα είδος σύμπραξης, αφού πάντοτε ο κοινός νομοθέτης πρέπει να σέβεται τις συνταγματικές επιταγές. Πράγματι, σήμερα ισχύουν ειδικότερες νομοθετικές διατάξεις που έχουν ως αντικείμενο την επίταξη πραγμάτων. Απαριθμούμε ορισμένες:

- Ν 4442/29 «περί στρατιωτικών και ναυτικών εισφορών και ναυλώσεων» που τροποποιήθηκε από τον ΑΝ 2006/39.
- Ν 1376/46 «περί επιτάξεως ακινήτων προς στέγασιν δημοσίων υπηρεσιών»
- ΝΔ 17/1974 «περί πολιτικής σχεδιάσεως εκτάκτου ανάγκης»
- Η από 28/07/1978 πράξη νομοθετικού περιεχομένου «περί αποκαταστάσεως ζημιών εκ των σεισμών 1978 εις την Β. Ελλάδα κλπ.» που κυρώθηκε με το Ν 867/79 και τροποποιήθηκε με τους Ν 1133/81 και Ν 1048/84.

Οι ειδικότεροι αυτοί νόμοι, ρυθμίζουν κυρίως διαδικαστικά και οικονομικά ζητήματα της επίταξης.

Η δεύτερη προϋπόθεση, αναφέρεται στην ύπαρξη έκτακτης και πρόσκαιρης ανάγκης. Η επίταξη, επομένως, δεν καλύπτει σε καμία περίπτωση μια πάγια ανάγκη και δεν αποτελεί οριστική λύση. Βασικό της στοιχείο είναι ο παροδικός της χαρακτήρας και η επιβολή της από κάτι επείγον. Δεν καλύπτει ανάγκες που έχει προβλέψει, σχεδιάσει και μελετήσει το Κράτος. Κατά συνέπεια, η επίταξη δεν επιτρέπεται πέραν ενός εύλογου διαστήματος, διότι τότε αποκτά το στοιχείο της μονιμότητας. Πλούσια είναι η νομολογία του ΣτΕ ως προς την εν λόγω προϋπόθεση, της οποίας χαρακτηριστικά δείγματα θα παραθέσουμε στην παράγραφο (2.6). Οριστική, πάντως, θεωρείται η στέρηση της ιδιοκτησίας που είτε γίνεται με αυτήν την πρόθεση, είτε αφορά αναλωτά πράγματα που από τη

φύση τους μετά τη χρησιμοποίησή τους χάνουν την ουσία τους (π.χ. τρόφιμα ή καύσιμα)¹, είτε αποσκοπεί στην κάλυψη μόνιμων αναγκών είτε διαρκεί πέραν του εύλογου διαστήματος.

Κεντρικό ζήτημα εδώ, είναι προφανώς ποιο είναι το εύλογο εκείνο διάστημα. Το ΣτΕ προκειμένου να αποφασίσει, συνεκτιμά όλες τις ειδικότερες περιστάσεις και τις συνθήκες κάθε περίπτωσης. Σε παλαιότερες αποφάσεις του² όρισε πως ο εύλογος χρόνος δε θα πρέπει να υπερβαίνει την πενταετία.

Τέλος, τρίτη προϋπόθεση, είναι η εξυπηρέτηση αναγκών των ενόπλων δυνάμεων και μάλιστα μόνο σε περίοδο πολέμου ή επιστράτευσης, ή κοινωνικών αναγκών όσον αφορά τη δημόσια υγεία ή τάξη. Ο συντακτικός νομοθέτης χρησιμοποιεί μια πληθώρα αξιολογικών εννοιών, οι οποίες ωστόσο θα πρέπει να ερμηνεύονται κατά τέτοιο τρόπο ώστε να διαφυλάσσεται όσο το δυνατόν ευρύτερη η περιφέρεια του δικαιώματος της ιδιοκτησίας.

Πέρα όμως, από τις βασικές αυτές προϋποθέσεις, που αναφέρονται ρητά στο κείμενο του Συντάγματος, οφείλουμε να δεχθούμε και κάποιες γενικότερες αρχές που διέπουν την έννομη τάξη. Συγκεκριμένα, για να κάνουμε επιτρεπτή την επίταξη, θα πρέπει να ορίζονται με σαφήνεια τα κρίσιμα πράγματα για τα οποία θα επιβληθεί, κι όχι να έχουμε αόριστη αναφορά π.χ. στην περιουσία κάποιου ατόμου. Ερίζεται ακόμα το θέμα ανάμεσα στη νομολογία και τη θεωρία, αν η επίταξη διενεργείται μόνο για εμπράγματα δικαιώματα και κυρίως την κυριότητα ή γενικά για όλα τα περιουσιακά δικαιώματα.

Επί προσθέτως, η επίταξη δε θα πρέπει να επιβάλλεται καταχρηστικά από τη Διοίκηση, κάτι που αποτελεί γενικότερο όριο για όλους τους περιορισμούς. Δηλαδή, ακόμα κι αν ασκεί νομότυπα το Κράτος το δικαίωμά του να διενεργήσει επίταξη, η άσκηση δεν πρέπει να φθάσει σε τέτοια υπερβολή που δε γίνεται ανεκτή από την έννομη τάξη.

Επιπλέον, μια άλλη γενικότερη αρχή είναι και αυτή της αναλογικότητας, η οποία μετά την αναθεώρηση του 2001 προβλέπεται στο άρθρο 29παρ. 1εδ.δ'Σ³. Δηλαδή πρέπει ν τηρηθούν και τα τρία μερικότερα στάδια: α) η προσφορότητα, η καταλληλότητα (Geeignetheit) του μέσου για την επίτευξη του σκοπού β) η αναγκαιότητα (Erfoderlichkeit, Notwendigkeit), δηλαδή να μην υπάρχει άλλο μέσο εξίσου αποτελεσματικό και ταυτόχρονα λιγότερο οδυνηρό, άρα η επίταξη να αποτελεί την έσχατη λύση, και γ) η αναλογικότητα stricto sensu, με άλλα λόγια η ωφέλεια που φέρει η επίταξη να μην είναι δυσανάλογα μικρή σε σχέση με τη ζημία από το περιορισμό του δικαιώματος στην ιδιοκτησία.

¹ Βλ. και ΑΚ 951

² ΣτΕ 605, 940/1953

³ Οι κάθε είδους περιορισμοί που μπορούν κατά το Σύνταγμα να επιβληθούν στα δικαιώματα αυτά πρέπει να προβλέπονται είτε απευθείας από το Σύνταγμα είτε από το νόμο, εφόσον υπάρχει επιφύλαξη υπέρ αυτού και να σέβονται την αρχή της αναλογικότητας.

2.2 ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΑΝΑΣΚΟΠΗΣΗ

Αρχικά, το άρθρο 19 του Συντάγματος του 1927 αναφερόταν στο θεσμό της επίταξης. Ο λόγος που προβλέφθηκε ρητά η επίταξη ήταν για τις περιπτώσεις εκείνες που το Κράτος στερούσε την ιδιοκτησία πολιτών και που στο εξής αν δεν καλυπτόταν από της προϋποθέσεις της επίταξης θα έπρεπε να τηρούνται τα όσα όριζαν οι διατάξεις για την αναγκαστική απαλλοτρίωση. (βλ. αγόρευση Δ. Μπαμπάκου) Προφανώς την περίοδο εκείνη, είχαμε κατάχρηση του θεσμού της επίταξης και κατέστη φανερή η ανάγκη ρητής θεσμοθέτησης σε επίπεδο συνταγματικού κειμένου. Συνεπώς, η στέρηση πραγμάτων της ατομικής ιδιοκτησίας θα γίνονταν πλέον, μόνο εφόσον προέκυπτε δημόσια ωφέλεια και ακολουθούταν η διαδικασία της αναγκαστικής απαλλοτρίωσης. Υπάρχει και νομολογία του ΣτΕ από εκείνη την περίοδο (βλ. 2.6) το οποίο άρχισε να λειτουργεί με τη σημερινή του μορφή στις 27-05-1929 μετά την ψήφιση του ν.3713/1929 μετά την πρόβλεψη στο Σύνταγμα του 1927.

Αργότερα, το Σύνταγμα του 1952, κάτω από την επίδραση των καταστροφικών γεγονότων που προηγήθηκαν με την κατάλυση της δημοκρατίας και τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, έθεσε αυστηρές προϋποθέσεις για την επιβολή της επίταξης. Ήταν επιτρεπτή μόνο στις ρητά αναφερόμενες περιπτώσεις στο άρθρο 17, κι όχι γενικά και αόριστα για το δημόσιο συμφέρον. Μάλιστα, η διατύπωση ομοιάζει πολύ με αυτή του άρθρου 18παρ.3 του ισχύοντος συντάγματος και προβλεπόταν οι δύο λόγοι που αναφέραμε στην 2.1 ως τρίτη προϋπόθεση.

Γενικά, μια σύντομη ιστορική αναφορά στα προηγούμενα συντάγματα μας καθιστά φανερό ότι οι λόγοι που επέβαλλαν τη ρητή πρόβλεψη της επίταξης σε συνταγματικό κι όχι απλά νομοθετικό επίπεδο, ήταν κατά βάση σχετικοί με τις αυθαιρεσίες της Διοίκησης. Η κατοχύρωση του δικαιώματος στην ιδιοκτησία δεν αρκεί επουδενή, αν η Διοίκηση επιφυλάσσει στον εαυτό της το δικαίωμα να στερεί πράγματα από την ιδιοκτησία των πολιτών ανεξέλεγκτα. Μάλιστα, οι προϋποθέσεις για να κινηθεί η διαδικασία της επίταξης σταδιακά εξειδικεύτηκαν και συγκεκριμενοποιήθηκαν προκειμένου να επιτευχθεί μεγαλύτερη ασφάλεια δικαίου. Αρχικά, είχαμε το βασικό αίτημα της εξυπηρέτησης κάποιας δημόσιας ωφέλειας. Αργότερα, αυτό προσδιορίστηκε σε εμπόλεμη κατάσταση ή κατάσταση επιστράτευσης αφενός, ή σε κίνδυνο διασάλευσης της δημόσιας τάξης ή προσβολής της δημόσιας υγείας αφετέρου. Και μάλιστα, όταν μιλάμε για εμπόλεμη κατάσταση ή επιστράτευση, κατά πάγια θέση από την εποχή του Συντάγματος του 1952 δεν αναφερόμαστε μόνο στη νομική, αλλά κυρίως στην πραγματική κατάσταση που θεμελιώνει την πρώτη. Συμπερασματικά, έκδηλη είναι η ανάγκη προστασίας των πολιτών από τυχόν αυθαιρεσίες της Διοίκησης που πλήττουν το θεμελιώδες δικαίωμα στην ιδιοκτησία.

2.3 ΑΡΣΗ ΤΗΣ ΕΠΙΤΑΞΗΣ

Όπως είδαμε και στην παράγραφο 2.1, ένα από τα βασικά γνωρίσματα της επίταξης είναι ο προσωρινός της χαρακτήρας. Η επίταξη πραγμάτων δε μπορεί παρά να είναι για εύλογο χρονικό διάστημα προκειμένου να καλυφθεί κάποια έκτακτη ανάγκη. Καταρχήν, λοιπόν, δε μπορεί να διατηρηθεί επ'αόριστον, μα μόνο εντός ενός χρονικού διαστήματος που δεν καθιστά την άσκησή της καταχρηστική.

Ωστόσο, ως προς αυτή τη θεμελιώδη αρχή υπάρχουν και αντίθετες διατάξεις του κοινού νομοθέτη. Χαρακτηριστικά αναφέρουμε το άρθρο 22παρ.1 του ν.δ. 17/1974 «περί πολιτικής σχεδιάσεως εκτάκτου ανάγκης» που επιτρέπει ως επίταξη και την κτήση της κυριότητας αναλώσιμων κινητών. Κάτι τέτοιο σαφώς στερεί το κινητό πράγμα από την ουσία του, διότι με τη χρησιμοποίησή του παύει να υπάρχει (π.χ. τρόφιμα). Άρα, σε αυτήν την περίπτωση η επίταξη συνίσταται σε οριστική κατανάλωση. Ομοίως στο ν. 4442/29 προβλέπεται στο άρθρο 65παρ.2 οριστική κατάληψη ακινήτου.

Αυτές οι διατάξεις κατά τη γνώμη μας πρέπει να κριθούν αντισυνταγματικές. Στην ουσία, έχουμε αναγκαστική απαλλοτρίωση κινητών ή ακινήτων, η οποία αν περιβληθεί το μανδύα της επίταξης, επιτρέπει τη διενέργεια τέτοιων ενεργειών χωρίς την τυπική έκδοση της οικείας διοικητικής πράξης περί αναγκαστικής απαλλοτρίωσης.

Σε αυτές περιπτώσεις αρμόδιο να αποφανθεί είναι το ΣτΕ. Παρακάτω (2.6) παραθέτουμε παραδείγματα της νομολογίας του πάνω στο εν λόγω ζήτημα, που άλλοτε φανερώνουν μια επεικική στάση προς τη Διοίκηση και άλλοτε όχι. Ορθότερο είναι να δεχθούμε, ότι η επίταξη πρέπει να αίρεται στις εξής περιπτώσεις: είτε όταν παύσει η ανάγκη ή αυτή πλέον δεν έχει επείγοντα χαρακτήρα, οπότε εξαλείφεται ο δικαιολογητικός λόγος ύπαρξης της επίταξης, είτε όταν μεν διατηρείται η έκτακτη και άμεση ανάγκη, ωστόσο παρήλθε το διάστημα που το δικαστήριο κρίνει ως εύλογο. Καταρχήν, η διοικητική πράξη της επίταξης για να είναι έγκυρη πρέπει να αναφέρει ρητά τη χρονική διάρκεια της επίταξης. Περαιτέρω, το ΣτΕ έθεσε ως ανώτατο όριο την πάροδο πενταετίας, όπως για την ανάκληση παράνομων διοικητικών πράξεων.(βλ. και 2.1) Εφόσον ένα από τα δύο δεν τηρηθεί, κάνουμε λόγο για αναγκαστική απαλλοτρίωση κι όχι προσωρινή επίταξη. Κάθε φορά το δικαστήριο καλείται να κρίνει αν έχει παρήλθει το εύλογο εκείνο χρονικό διάστημα που σύμφωνα με τις ειδικότερες συνθήκες δικαιολογεί την αντιμετώπιση επείγουσας ανάγκης. Δεν πρόκειται για ένα συγκεκριμένο χρονικό όριο, πόσο μάλλον για προθεσμία, μολαταύτα επιβάλλεται από την αρχή της μη καταχρηστικής άσκησης του δικαιώματος.

Από την άλλη πλευρά, η επίταξη μπορεί να αρθεί όπως κάθε διοικητική πράξη. Με άλλα λόγια, μπορεί να την ανακαλέσει η Διοίκηση, και επειδή δεν είναι επωφελής, οποτεδήποτε δικαιολογείται λόγω πλάνης.

Επιπλέον, ο ίδιος ο διοικούμενος έχει δικαίωμα να προσβάλλει τη διοικητική πράξη, αιτούμενος την άρση της επίταξης. Ο νόμος προβλέπει, καταρχήν, ανατρεπτική προθεσμία, ωστόσο η νομολογία του ΣτΕ θεωρεί σύμφωνη με το σύνταγμα τη παροχή απεριόριστης προθεσμίας προσφυγής για τον ιδιώτη, εφόσον έχει το δικαίωμα να προσβάλλει τη διοικητική πράξη.

2.4 ΑΠΟΖΗΜΙΩΣΗ

Το Σύνταγμα ρητά δεν προβλέπει ως προϋπόθεση για τη επιβολή της επίταξης την καταβολή αποζημίωσης. Ωστόσο, ορθότερο θα ήταν να κάνουμε δεκτό ότι οι ειδικοί νόμοι που ειδικότερα αναφέρονται στο θεσμό της επίταξης, θα πρέπει να κάνουν λόγο για αποζημίωση. Βέβαια, αυτή δεν είναι αναγκαίο να είναι πλήρης, εφόσον όπως είπαμε η επίταξη έχει πρόσκαιρο και έκτακτο χαρακτήρα. Επομένως, το γενικό συμφέρον προστάζει εν μέρει παραμερισμό του ατομικού συμφέροντος του ιδιοκτήτη.

Την καταβολή αποζημίωσης ορίζει ο νόμος 4442/1929 «περί στρατιωτικών και ναυτικών εισφορών και ναυλώσεων». Σε αυτή υποχρεούται μόνο το Κράτος κι όχι τυχόν ιδιώτης που τυχόν ωφελείται από την επίταξη, για παράδειγμα πρόσφυγες που στεγάζονται σε ακίνητο για το οποίο διενεργήθη επίταξη.¹ Το Κράτος οφείλει να την καταβάλει κι όχι να παραπέμψει τον ιδιοκτήτη σε τρίτους επωφελούμενους.

Επιπλέον, σύμφωνα με το άρθρο 7 του ίδιου νόμου, η αποζημίωση είναι σε κάθε περίπτωση εύλογη κι όχι πλήρης. Καλύπτει αποκλειστικά τη θετική ζημία, όχι τυχόν διαφυγόντα κέρδη, με άλλα λόγια την αξία της χρήσης του αντικειμένου για όσο καιρό το στερήθηκε ο ιδιοκτήτης του. Το δικαστήριο καλείται να δώσει απάντηση στο ερώτημα τι θα είχε καρπωθεί ο ιδιοκτήτης αν δεν είχε διενεργηθεί η επίταξη για το συγκεκριμένο χρονικό διάστημα.

Επιπλέον, η καταβολή της αποζημίωσης δεν είναι αναγκαίο να γίνει προκαταβολικά, αλλά μετά την κατάληψη του πράγματος. Αντίθετη ρύθμιση θα ήταν άτοπη, δεδομένου ότι η επίταξη επιβάλλεται από κάποια έκτακτη περίπτωση. Ο ενδιαφερόμενος μπορεί να υποβάλλει αίτηση για την καταβολή εντός διετίας από τη λήξη της διοικητικής πράξης της επίταξης (άρθρο 10 ν.4442).

Σύμφωνα με το άρθρο 1παρ.2 του ν.1406/1983, ο καθορισμός της αποζημίωσης γίνεται πλέον από τα αρμόδια τακτικά διοικητικά δικαστήρια. Στο παρελθόν,

¹ ΑΠ 1302/1997 και ΑΠ 723/2003

λειτουργούσαν ειδικά δικαστήρια στρατιωτικών επιτάξεων, άλλα ναυτικών εισφορών και άλλα αεροπορικών επιτάξεων. Πλέον, τα τακτικά δικαστήρια είναι αρμόδια για τις διαφορές που τυχόν προκύψουν από τη διοικητική σχέση Κράτους-ιδιοκτήτη πράγματος που επιτάχθηκε. Κατά των αποφάσεων, των δικαστηρίων αυτών επιτρέπεται αίτηση ακυρώσεως ενώπιον του ΣτΕ. (άρθρο 95παρ.1 στοιχείο β' Σ). Το ίδιο είδαμε πως ισχύει συνολικά κατά της ατομικής διοικητικής πράξης της επιτάξεως (άρθρο 95παρ.1 στοιχείο α' Σ)

2.5 ΣΥΓΚΡΙΣΗ ΜΕ ΤΗΝ ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΑΝΑΓΚΑΣΤΙΚΗΣ ΑΠΑΛΛΟΤΡΙΩΣΗΣ

Ο θεσμός της αναγκαστικής απαλλοτριώσης προβλέπεται ρητά στο Σύνταγμα ως η βασικότερη μορφή περιορισμού του δικαιώματος της ιδιοκτησίας. Για ιστορικούς λόγους αναφέρουμε πως η αναγκαστική απαλλοτριώση εμφανίστηκε αρχικά στο σύνταγμα της Τροιζήνας (άρθρο 17) και από τότε ρυθμιζόταν σε όλα τα ελληνικά συντάγματα ανεξαιρέτως. Στο ισχύον Σύνταγμα, ρυθμίσεις σχετικά με την αναγκαστική απαλλοτριώση βρίσκουμε στα άρθρα 17παρ.2-6, 18παρ.8 και 117παρ4-5.

Συνοπτικά αναφέρουμε ότι με τον όρο αναγκαστική απαλλοτριώση εννοούμε την αφαίρεση της ιδιοκτησίας από το δικαιούχο και μεταβίβασή της στο ωφελούμενο Κράτος κατά πρωτότυπο τρόπο κτήσης κυριότητας.

Σε μια πρώτη φάση, είναι δυνατόν να εντοπίσουμε κάποιες γενικές ομοιότητες μεταξύ των δύο θεσμών, αυτού της επίταξης πραγμάτων και αυτού της αναγκαστικής απαλλοτριώσης. Και οι δύο θέτουν περιορισμούς στο δικαίωμα της ιδιοκτησίας και στερούν το φορέα του από τη χρήση ή την κάρπωση αντικειμένου του. Επίσης, και στις δύο περιπτώσεις ο περιορισμός δικαιολογείται από λόγους δημοσίου συμφέροντος, ενώ δεν είναι σε καμία περίπτωση επιτρεπτός για καθαρό ιδιωτικό συμφέρον. Επιπλέον, και στις δύο περιπτώσεις εκδίδεται μονομερής διοικητική πράξη.

Μολαταύτα, θα ήταν τελείως λανθασμένο να συγχέουμε την επίταξη πραγμάτων με την αναγκαστική απαλλοτριώση, δεν είναι τυχαίο άλλωστε που ο συντακτικός νομοθέτης προχώρησε σε ξεχωριστή πρόβλεψη.

Δυστυχώς, στην πράξη, συχνά δεν οριοθετούνται με σαφήνεια οι δύο θεσμοί. Πολλές φορές στέρηση ιδιοκτησίας που ξεπερνά τα όρια του εύλογου χρόνου της επίταξης δε χαρακτηρίζεται, ως θα έπρεπε, αναγκαστική απαλλοτριώση, μια ενέργεια που ζημιώνει τον ιδιοκτήτη. Κατά συνέπεια, είναι σύνηθες να φθάνουμε σε μια «άτυπη διάκριση», χωρίς ουσιαστικό συνταγματικό έρεισμα, να κάνουμε λόγο για αναγκαστική απαλλοτριώση μόνο όσον αφορά την οριστική στέρηση ακινήτου και για επίταξη στη στέρηση ιδιοκτησίας κινητών και προσωρινή στέρηση επί ακινήτων.

Εν συνεχεία, παρουσιάζουμε ορισμένες βασικές διαφορές που θα καταστήσουν σαφέστερη τη διάκριση των δύο εννοιών.

Πρώτη και βασική διαφορά, είναι ο προσωρινός χαρακτήρας της επίταξης σε αντίθεση με το μόνιμο χαρακτήρα της απαλλοτρίωσης. Εξετάσαμε στην παράγραφο 2.1 τα χαρακτηριστικά της επίταξης πραγμάτων και τονίσαμε το πρόσκαιρο χαρακτήρα που αυτή λαμβάνει. Στη διοικητική πράξη που εκδίδεται για την εκτέλεσή της πρέπει ρητά να αναφέρεται η χρονική της διάρκεια, και σε κάθε περίπτωση δεν πρέπει να ξεπερνάται ένας εύλογος χρόνος. Από την άλλη, η αναγκαστική απαλλοτρίωση έχει κατά κανόνα οριστικό χαρακτήρα. Ο ιδιοκτήτης αποστερείται το πράγμα, κινητό ή ακίνητο, μόνιμα. Γι' αυτό, τονίσαμε πως αν ξεπεραστεί το εύλογο χρονικό διάστημα που δικαιολογεί τον επείγοντα χαρακτήρα της επίταξης πραγμάτων, ουσιαστικά πρόκειται για αναγκαστική απαλλοτρίωση και καταχρηστικά χρησιμοποιείται ο όρος επίταξη. Δεύτερον, προκειμένου να επιβληθεί αναγκαστική απαλλοτρίωση απαραίτητη προϋπόθεση είναι η ύπαρξη δημόσιας ωφέλειας, αποδεδειγμένης και προβλεπόμενης στο νόμο.¹ Η δημόσια ωφέλεια είναι μια γενική ρήτρα με αρκετά ευρύ περιεχόμενο που προσήκει σε αρκετές περιπτώσεις. Αυστηρότερη φαίνεται η διατύπωση όσον αφορά την επίταξη πραγμάτων, όπου ο νομοθέτης τονίζει τον έκτακτο χαρακτήρα της για την αντιμετώπιση επείγουσας ανάγκης κοινωνικής ή στρατιωτικής. Στο άρθρο 18 παρ2. Σ, ο συντακτικός νομοθέτης δεν αρκείται σε μια γενική αναφορά του δημοσίου συμφέροντος, μα απαιτεί κοινωνική ανάγκη για τη δημόσια ασφάλεια και τάξη ή ανάγκη των ενόπλων δυνάμεων εν καιρώ πολέμου ή επιστράτευσης. Προφανώς, στόχος του ήταν ο προσωρινός και έκτακτος χαρακτήρας της επίταξης να μην καταστεί κανόνας για λόγους που θα αναλύσουμε εν συνεχεία.

Επί προσθέτως, διαφοροποιήσεις παρατηρούμε όσον αφορά την αποζημίωση. Καταρχήν, και στις δύο περιπτώσεις το Κράτος ευθύνεται στην καταβολή αποζημίωσης. Μόνο που η καταβολή δε γίνεται ομοιοτρόπως. Στην αναγκαστική απαλλοτρίωση υπάρχει ρητή συνταγματική επιταγή για την καταβολή της,² αντίθετα στην επίταξη αφήνεται στην πρωτοβουλία του νομοθέτη, ο οποίος πιθανόν να δεσμεύεται με βάση τις γενικές αρχές που διέπουν την έννομη τάξη. Στην αναγκαστική απαλλοτρίωση, η αποζημίωση είναι πλήρης και καθορίζεται ύστερα από αίτηση του ενδιαφερομένου στα πολιτικά δικαστήρια. Αντιθέτως, στην επίταξη η αποζημίωση καλύπτει μόνο τη θετική ζημία (εύλογη) και το ύψος της καθορίζεται από τα αρμόδια διοικητικά δικαστήρια. Μπορεί να καταβληθεί μετά τη συντέλεση της επίταξης, αντιθέτως η απαλλοτρίωση αίρεται αυτοδικαίως αν δεν την καταβάλλει το Κράτος και συντελείται με την καταβολή της στο Ταμείο Παρακαταθηκών και Δανείων.

¹ Άρθρο 17παρ.2Σ: Κανείς δε στερείται την ιδιοκτησία του, παρά μόνο για δημόσια ωφέλεια που έχει αποδειχθεί με τον προσηκόντα τρόπο, όταν και όπως νόμος ορίζει...

² Άρθρο 17παρ.2Σ:...και πάντοτε αφού προηγηθεί πλήρης αποζημίωση,...

Από τα παραπάνω, όσον αφορά το ζήτημα της καταβολής αποζημίωσης, γίνεται φανερό γιατί η Διοίκηση συχνά επιδιώκει τη διεύρυνση των περιπτώσεων που η αφαίρεση αντικειμένου ιδιοκτησίας χαρακτηρίζεται επίταξη κι όχι απαλλοτρίωση. Με αυτόν τον τρόπο, αποφεύγει την καταβολή πλήρους αποζημίωσης πριν τη συντέλεση. Εντούτοις, είναι πρόδηλο ότι δεν είναι επιτρεπτή η έμμεση παράκαμψη από το Κράτος των προϋποθέσεων που θέτει ο συντακτικός νομοθέτης αποδίδοντας διαφορετικό νομικό χαρακτηρισμό. Το δικαστήριο είναι εκείνο που σε ανάλογες περιπτώσεις θα κληθεί να εξετάσει τον πραγματικό χαρακτήρα της πράξης πέρα από το μανδύα με τον οποίο την ενδύει η Διοίκηση.

2.6 ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ

Στο θέμα της επίταξως, το ΣτΕ παρουσιάζει πλούσια νομολογία και μάλιστα από τα πρώτα χρόνια της λειτουργίας του με τη μορφή που έχει σήμερα. Επιλέξαμε να παραθέσουμε ορισμένες αποφάσεις που μας βοήθησαν να καταλήξουμε στις προαναφερθείσες διαπιστώσεις.

Το ανώτατο δικαστήριο σε αρκετές αποφάσεις του δίνει τον ορισμό της επίταξης ως «προσωρινής στέρησης της χρήσεως και καρπώσεως ιδιοκτησίας, με μονομερή πράξη του Κράτους, προς το σκοπό της ικανοποίησης έκτακτης και άμεσης δημόσιας ανάγκης» (ΣτΕ 1131/50, 2615/73, 1776/93).

Επιπλέον, πληθώρα δικαστικών αποφάσεων παρουσιάζουν ενδιαφέρον από την πλευρά των απαραίτητων προϋποθέσεων για τη επιβολή επίταξης. Κυρίως απασχόλησε το ΣτΕ το ζήτημα του εύλογου χρόνου μέχρι την άρση της επίταξης. Έκρινε πως επιτρεπόμενη είναι η επίταξη για το διάστημα μέχρι να αντιμετωπισθεί κατά τρόπο οριστικό η έκτακτη ανάγκη, όχι όμως πέραν ενός εύλογου χρονικού διαστήματος. (ΣτΕ 1036/98, 4106/81).

ΣτΕ 3385/1995: η επίταξη ακινήτου για την κάλυψη εκπαιδευτικών αναγκών δεν είναι επιτρεπτή, διότι αυτές από τη φύση τους δεν αποτελούν πρόσκαιρη ούτε έκτακτη ανάγκη. Το δικαστήριο έκρινε ότι δε συντρέχουν οι προϋποθέσεις του άρθρου 18παρ.3Σ και ειδικότερα αυτή της άμεσης κοινωνικής ανάγκης.

ΣτΕ 746/1984: η ιδιοκτήτρια ακινήτου προσέφυγε στο δικαστήριο ζητώντας να ακυρωθεί η άρνηση του Υπουργού - που τεκμαιρόταν από την πάροδο τριμήνου- να άρει την επίταξη μετά την πάροδο εύλογου χρονικού διαστήματος. Το ακίνητό της είχε επιταχθεί για τη στέγαση σχολείου που είχε πληχθεί από σεισμό. Το ΣτΕ έκανε δεκτό το αίτημά της, αναφέροντας ότι δεν είναι νόμιμη η διατήρηση της επίταξης πέρα από το εύλογο χρονικό διάστημα και εφόσον δεν ακολούθησε αναγκαστική απαλλοτρίωση.

Ομοίως για τη μη περαιτέρω διατήρηση της επίταξης και **ΣτΕ 1545/53, 1974/53, 4375/90, 4522/88, 3456/98, 1948/01**. Μάλιστα, ως ανώτατο όριο του εύλογου χρόνου κρίθηκε η πενταετία (**ΣτΕ 605, 940/1953**).

Από την άλλη πλευρά, το Αστέ δέχθηκε ότι θα ήταν ανεκτή η παράταση της επίταξης, εφόσον δεν υπήρχε άλλο ακίνητο κατάλληλο για τον επιδιωκόμενο σκοπό που να είναι ταυτόχρονα και δεκτικό επίταξης. (**ΣτΕ 473/1953, 1806/1953**) Η Διοίκηση σε αυτές τις περιπτώσεις οφείλει να δικαιολογεί την αδυναμία εύρεσης άλλης πρόσφορης λύσης. Ζήτημα τίθεται, βέβαια, κατά πόσο είναι σύμφωνη με το Σύνταγμα μια τέτοια παραδοχή και ως ποιο βαθμό παραμένει μη καταχρηστική η άσκηση ενός τέτοιου δικαιώματος.

Καταχρηστική κρίθηκε η επίταξη που διενεργήθηκε από το νομάρχη Κυκλάδων κατά την οποία δήμευσε όλη την παρεχόμενη ποσότητα ύδατος ιδιώτη από το κτήμα του, τις εγκαταστάσεις, τα μηχανήματα άντλησης και τους αρδευτικούς αγωγούς. Στη συγκεκριμένη περίπτωση δε συνέτρεχε περίπτωση εκτάκτου ανάγκης (**ΣτΕ 414/1963**)

Άρση της επίταξης μπορούμε να έχουμε και λόγω πλάνης της Διοίκησης (**ΣτΕ 87/1950**)

Από την άλλη πλευρά, ορισμένες φορές έχουμε επιεικέστερη αντιμετώπιση της Διοίκησης από το Συμβούλιο της Επικρατείας. Δέχθηκε σε κάποιες περιπτώσεις ως επιτρεπόμενη την επίταξη που διενεργήθηκε, όχι λόγω επείγουσας και πρόσκαιρης ανάγκης, μα για μόνιμη ανάγκη που όμως ήταν άμεση και επιτακτική (**ΣτΕ 1063/98**). Έχει υποστηριχθεί στη θεωρία η άποψη ότι μια τέτοια απόφαση δε συμφωνεί με το σκοπό του συντακτικού νομοθέτη.¹

Τέλος, μια πρόσφατη απόφαση του Συμβουλίου της Επικρατείας που παρουσιάζει ξεχωριστό ενδιαφέρον αφορά στην υπόθεση των ραντάρ του αερολιμένα της Θεσσαλονίκης. (**ΣτΕ 3454/1998, 3456/1998**). Το δικαστήριο δέχθηκε ως προϋπόθεση για την επίταξη ορισμένων εκτάσεων που ήταν απαραίτητες για την εγκατάσταση ραντάρ, την προηγούμενη κύρηξη αναγκαστικής απαλλοτριώσεως. Δηλαδή, η επίταξη εδώ χρησιμεύει ως το αναγκαίο μέτρο για προσωρινή κάλυψη της ιδιοκτησίας για το διάστημα μέχρι την οριστική αντιμετώπιση του ζητήματος. Μέχρι να ολοκληρωθεί η αναγκαστική απαλλοτρίωση (κάτι που πρέπει να γίνει εντός εύλογου χρονικού διαστήματος), η οποία αποτελεί και την οριστική λύση, το δικαίωμα του ιδιοκτήτη θα περιοριστεί έτσι όπως ορίζει το Σύνταγμα και η ειδική νομοθεσία για την επίταξη, όχι αυθαίρετα. Ταυτόχρονα, απαραίτητη είναι και η συνδρομή των υπολοίπων προϋποθέσεων της επίταξης, το ραντάρ δηλαδή θεραπεύει την άμεση κοινωνική ανάγκη για τη δημόσια υγεία της ασφάλειας των πτήσεων.

¹ Βλ. Π.Δ. Δαγτόλογλου *Συνταγματικό Δίκαιο, Ατομικά Δικαιώματα Β'* 2005 σ. 1129

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ : Η ΕΠΙΤΑΞΗ ΠΡΟΣΩΠΙΚΩΝ ΥΠΗΡΕΣΙΩΝ (Άρθρο 22παρ. 4εδ΄β Σ)

1. ΤΟ ΔΙΚΑΙΩΜΑ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

Το άτομο ως προσωπικότητα και ταυτόχρονα ως μέλος του κοινωνικού συνόλου, πραγματώνεται σε ένα μεγάλο βαθμό μέσα από την εργασία. Έτσι, η εργασία δεν αποτελεί μονάχα μέσο βιοπορισμού και εξασφάλισης υλικών αγαθών, αλλά και μέσο πνευματικής ολοκλήρωσης. Με βάση τα παραπάνω, κατανοούμε τη σημασία που έχει η συνταγματική κατοχύρωση του δικαιώματος εργασίας στο άρθρο 22παρ.1Σ: «Η εργασία αποτελεί δικαίωμα και προστατεύεται από το Κράτος, που μεριμνά για τη δημιουργία συνθηκών απασχόλησης όλων των πολιτών και για την ηθική και υλική εξύψωση του εργαζόμενου αγροτικού και αστικού πληθυσμού».

Τον όρο εργασία τον λαμβάνουμε εν ευρεία εννοία, δηλαδή όχι μόνο ως επαγγελματική απασχόληση, αλλά ως το σύνολο των ενεργειών του ανθρώπου που αποσκοπεί κατά κύριο λόγο στην παραγωγή οικονομικά αποτιμητού αποτελέσματος¹. Έτσι, συνήθως συντρέχουν δύο στοιχεία: το υποκειμενικό του προσπορισμού οικονομικού οφέλους, και το αντικειμενικό του παραγόμενου προϊόντος της εργασίας. Δεν ενδιαφέρει περαιτέρω αν πρόκειται για πνευματική ή χειρωνακτική εργασία. Πάντως, κατά την κρατούσα γνώμη η καθαρά εθελοντική εργασία προστατεύεται κατά το άρθρο 5παρ.1 Σ.

Η εργασία στο άρθρο 22παρ.1 Σ κατοχυρώνεται και αντικειμενικά, θεσμικά, και υποκειμενικά ως δικαίωμα. Η προστασία του δικαιώματος εργασίας προκύπτει επίσης από το άρθρο 5παρ.1 Σ²

Κάνοντας μια σύντομη ιστορική αναδρομή, να αναφέρουμε ότι κατάλογο κοινωνικών δικαιωμάτων, στον οποίο εξέχουσα θέση κατείχε αυτό της εργασίας, συναντάμε στο Σύνταγμα της Βαϊμάρης (1919). Λίγα χρόνια αργότερα, κατοχυρώθηκε για πρώτη φορά και στο ελληνικό σύνταγμα του 1927, επίσης στο άρθρο 22³. Η διατύπωση ομοιάζει με αυτή του ισχύοντος συντάγματος. Μόνο που σήμερα, προβλέπεται, εκτός από το ελληνικό σύνταγμα, και σε διεθνή κείμενα όπως τη Γενική Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου του Ο.Η.Ε. και σε πράξεις της Ευρωπαϊκής Ένωσης, με

¹ Ανδρέας Γ. Δημητρόπουλος *Συνταγματικά Δικαιώματα Ειδικό Μέρος, παραδόσεις συνταγματικού δικαίου τομ.ΙΙΙ ημ. Β΄ 2005*, σ.364

² Καθένας έχει δικαίωμα να αναπτύσσει ελεύθερα την προσωπικότητά του και να συμμετέχει στην κοινωνική, οικονομική και πολιτική ζωή της Χώρας, εφόσον δεν προσβάλλει τα δικαιώματα των άλλων και δεν παραβιάζει το Σύνταγμα ή τα χρηστά ήθη.

³ Άρθρο 22 Σ «Η εργασία η τε πνευματική και σωματική, διατελεί υπό την προστασίαν του Κράτους, μεριμνώντας συστηματικώς υπέρ της ηθικής και υλικής εξυψώσεως των εργαζομένων τάξεων, αστικών και αγροτικών.»

βασικότερο το άρθρο 15 της ΕΣΔΑ. Βέβαια, στα πλαίσια της Ε.Ε. προβλέφθηκε επιπλέον και η ελεύθερη κυκλοφορία των εργαζομένων στα κράτη-μέλη.

Το δικαίωμα εργασίας έχει τις τρεις διαστάσεις που αναφέραμε και στο δικαίωμα στην ιδιοκτησία (βλ. Κεφάλαιο πρώτο, 1) και που εντοπίζουμε σε κάθε δικαίωμα:

- **Αμυντικό περιεχόμενο:** ο εργαζόμενος προστατεύεται κατά των επιθετικών ενεργειών τόσο του Κράτους όσο και της ιδιωτικής εξουσίας, που εκδηλώνεται κυρίως μέσα από την ιεραρχική του σχέση με τον εργοδότη.
- **Προστατευτικό περιεχόμενο:** ρητά αναφέρεται στο σύνταγμα «...και προστατεύεται από το Κράτος...» (άρθρο 22παρ.1εδ΄α) Το προστατευτικό δικαίωμα δε στρέφεται στον εργοδότη, αλλά προς το Κράτος που οφείλει να προστατεύει τον εργαζόμενο από αυθαίρετες ενέργειες, κατά βάση του εργοδότη.
- **Διασφαλιστικό περιεχόμενο:** ως προς το εξασφαλιστικό δικαίωμα, το Σύνταγμα δεν παρέχει συγκεκριμένη αξίωση προς το Κράτος για την εύρεση εργασίας, μα ορίζει ότι οφείλει να δημιουργεί κατάλληλες συνθήκες απασχόλησης όλων των πολιτών. Παράλληλα, ο εργαζόμενος έχει και **διεκδικητικό** δικαίωμα για τη βελτίωση των ήδη κερκτημένων, πέρα από την εξασφάλισή τους.

Το δικαίωμα εργασίας περιέχει ειδικότερες ελευθερίες, όπως αυτή της επιλογής και αλλαγής επαγγέλματος, καθώς και την αρνητική ελευθερία της μη εργασίας. Επομένως, η εργασία δεν αποτελεί επουδενή νομική υποχρέωση. Αυτό απορρέει και από το γενικότερο πνεύμα του συντάγματος, για την προστασία την ανθρώπινης προσωπικότητας και ελευθερίας. Η εργασία μπορεί καταρχήν να πραγματώνει την υπόσταση του ανθρώπου, ωστόσο σε περίπτωση που αυτή επιβάλλεται τον εξευτελίζει και τον μετατρέπει σε ετερόβουλο πλάσμα. Επομένως, η αναγκαστική εργασία κατά κανόνα προσβάλλει την ανθρώπινη αξιοπρέπεια και αντίκειται στη δημοκρατική έννομη τάξη. Γι' αυτό ιστορικά, ο εξαναγκασμός σε υποχρεωτική εργασία έχει συνδεθεί με απολυταρχικά ή τυραννικά καθεστώτα.. Από την άλλη, σε πολλές δημοκρατικές κοινωνίες, συναντάμε το θεσμό των καταναγκαστικών έργων, κυρίως σε σχέση με ποινικούς εγκληματίες και μόνο ενώσω εκτίουν την ποινή τους.

Παράλληλα, το σύνταγμα δεν αρκείται στις γενικές επιταγές, αλλά απαγορεύει ρητά την αναγκαστική εργασία στο άρθρο 22παρ.4εδ΄ Σ.¹ Η απαγόρευση της αναγκαστικής εργασίας δεσμεύει το ίδιο το Κράτος, αλλά και τους ιδιώτες, έχει με άλλα λόγια διαπροσωπική ενέργεια με βάση το άρθρο 25παρ.1εδγ΄ Σ.

¹ Κάθε μορφή αναγκαστικής εργασίας απαγορεύεται.

Απόρροια αυτών, είναι και η ελευθερία της σύναψης συμβάσεως εργασίας, καθώς και η προστασία του εργαζομένου ως ασθενέστερου αντισυμβαλλομένου έναντι καταχρηστικών ρητρών στις συμβάσεις εργασίας που περιορίζουν υπέρμετρα τα δικαιώματά του.

Φορέας του δικαιώματος μπορεί να είναι, καταρχήν, οποιοδήποτε φυσικό πρόσωπο, ημεδαπό ή μη. Επίσης, δεν έχει σημασία σε ποιον τομέα εργασίας δραστηριοποιείται, τον ιδιωτικό ή το δημόσιο. Την ελευθερία εργασίας μπορούν να την επικαλεστούν και νομικά πρόσωπα, είτε μέσω των οργάνων τους που είναι φυσικά πρόσωπα είτε για την προστασία του ελεύθερου επιχειρηματικού προσανατολισμού τους¹.

Από την άλλη πλευρά, το ίδιο το Σύνταγμα προβλέπει περιορισμό του δικαιώματος εργασίας, εισάγοντας ένα είδος εξαίρεσης από την απαγόρευση του εξαναγκασμού σε εργασία. Πρόκειται για την επίταξη των προσωπικών υπηρεσιών που προβλέπεται στο άρθρο 22παρ.4εδβ'Σ:

«Ειδικοί νόμοι ρυθμίζουν τα σχετικά με την επίταξη προσωπικών υπηρεσιών σε περίπτωση πολέμου ή επιστράτευσης ή για την αντιμετώπιση αναγκών της άμυνας της Χώρας ή επείγουσας κοινωνικής ανάγκης από θεομηνία ή ανάγκης που μπορεί να θέσει σε κίνδυνο τη δημόσια υγεία, καθώς και τα σχετικά με την προσφορά προσωπικής εργασίας στους οργανισμούς τοπικής αυτοδιοίκησης για την ικανοποίηση τοπικών αναγκών.»

Η επίταξη προσωπικών υπηρεσιών αποτελεί λειτουργικό περιορισμό, διότι δεν επιβάλλεται με τη μορφή κύρωσης. Είναι ρητός συνταγματικός περιορισμός, που αναφέρεται στην άσκηση του δικαιώματος εργασίας και ειδικότερα της μη επιβολής αναγκαστικής εργασίας. Πρόκειται για απλό περιορισμό, εφόσον έχουμε επιτρεπόμενη από το δίκαιο συρρίκνωση του γενικού περιεχομένου του δικαιώματος, όπως αυτό διαγράφεται στο ανώτατο βαθμό του από τις γενικές οριοθετήσεις.²

Στη συνέχεια, θα αναφερθούμε εκτενέστερα στη επίταξη των προσωπικών υπηρεσιών. Αφού επισημάνουμε, αρχικά, βασικά στοιχεία της έννοιάς της, καθώς και τις προϋποθέσεις για την εφαρμογή της, θα κάνουμε μια σύντομη ιστορική αναδρομή. Επίσης, αναφέρουμε τη διαδικασία επιβολής της και την διακρίνουμε από το άρθρο 48Σ. Ενδιαφέρον παρουσιάζει και η σύγκριση με την επίταξη πραγμάτων για την εύρεση ομοιοτήτων και διαφορών. Στο τέλος, παραθέτουμε δικαστικές αποφάσεις που άπτονται της επίταξης προσωπικών υπηρεσιών.

¹ Π.Δ. Δαγτόγλου *Συνταγματικό Δίκαιο Ατομικά Διακαιώματα Β'* 2005 σ. 930

² Βλ. και Ανδρέας Γ. Δημητρόπουλος *Συνταγματικά Δικαιώματα Γενικό Μέρος* 2005 σ.204-208

2. ΕΠΙΤΑΞΗ ΠΡΟΣΩΠΙΚΩΝ ΥΠΗΡΕΣΙΩΝ

2.1 ΕΝΝΟΙΑ-ΠΡΟΫΠΟΘΕΣΕΙΣ

Η έννοια της επίταξης προσωπικών υπηρεσιών μας δίνεται από το ΣτΕ, σύμφωνα πάντα με τα οριζόμενα στο άρθρο 22 παρ. 4 Σ: «Επίταξη εργασίας είναι η κρατική πράξη με την οποία επιβάλλεται η παροχή προσωπικών υπηρεσιών προκειμένου να αντιμετωπιστούν προσωρινά στρατιωτικές ανάγκες ή κοινωνικές ανάγκες που αφορούν τη δημόσια υγεία ή προέρχονται από θεομηνία.¹

Όπως αναφέραμε και στην επίταξη πραγμάτων, η ίδια η ετυμολογική προέλευση της λέξης από το ρήμα επιτάσσω, που σημαίνει διατάζω, μας βοηθά για την κατανόηση της έννοιας του θεσμού. Εδώ, «διατάσσεται» η αναγκαστική παροχή εργασίας, κάτω βέβαια από τις αυστηρές προϋποθέσεις του συντάγματος. Και επειδή μάλιστα, στα συνταγματικά δικαιώματα πρέπει να αποδίδουμε το ευρύτερο επιτρεπτό περιεχόμενο, η επίταξη προσωπικών υπηρεσιών ως περιορισμός της ελεύθερης εργασίας πρέπει να επιβάλλεται με εξαιρετική φειδώ και αυστηρό σεβασμό στη συνταγματική διάταξη. Η ερμηνεία πρέπει να γίνεται στενά και σε περίπτωση αμφιβολίας προτάσσεται η προστασία του φορέα του δικαιώματος.

Το Σύνταγμα στο άρθρο 22 παρ. 4 εδβ', προβλέπει δύο περιπτώσεις υποχρεωτικής προσφοράς εργασίας:

- α) την επίταξη προσωπικών υπηρεσιών για την αντιμετώπιση στρατιωτικών ή κοινωνικών αναγκών και
- β) την υποχρεωτική προσφορά προσωπικής εργασίας στους οργανισμούς τοπικής αυτοδιοίκησης για την κάλυψη τοπικών αναγκών.

Στην παρούσα εργασία μας ενδιαφέρει βασικά η περίπτωση (α) εκ των δύο, και την οποία θα αναλύσουμε.

Κατά το Συμβούλιο της Επικρατείας², «ως επίταξη προσωπικών υπηρεσιών δε νοείται αποκλειστικά η επίταξη της εργασίας των μισθωτών, δηλαδή προσώπων που παρέχουν εξηρημένη εργασία, αλλά και κάθε ικανού προς εργασία ατόμου που ασκεί οποιοδήποτε επάγγελμα ή δεν ασκεί επάγγελμα». Άρα, και στο σημείο αυτό υιοθετούμε μια ευρεία ερμηνεία του όρου εργασία και πέρα από την επαγγελματική στενά απασχόληση. Αυτό βέβαια επιβάλλεται και με βάση το περιεχόμενο του όρου εργασία που δώσαμε γενικά για το άρθρο 22.

Στη συνέχεια, αναφέρουμε κάτω από ποιες συνθήκες είναι συνταγματικά επιτρεπτή η επιβολή επίταξης προσωπικών υπηρεσιών.

¹ Ανδρέας Γ. Δημητρόπουλος *Συνταγματικά Δικαιώματα Ειδικό Μέρος, παραδόσεις συνταγματικού δικαίου τομ. III ημ. Β' σ. 383*

ΣτΕ (Τμ.Δ) 2960/1983, (Τμ.Γ) 2848/1986, (Τμ.Δ) 686/1987, (Τμ.Δ) 687/1987 και (Ολομ.) 2290/1987

² ΣτΕ (Τμ.Δ) 2960/83 ΤοΣ 1983, 664 (665)

Το Σύνταγμα προβλέπει τη σωρευτική συνδρομή των εξής προϋποθέσεων:

- i. Ύπαρξη ειδικού νόμου
- ii. Περίπτωση πολέμου ή επιστράτευσης ή ανάγκη για την άμυνα της Χώρας ή επείγουσα κοινωνική ανάγκη ή ανάγκη που μπορεί να θέσει σε κίνδυνο τη δημόσια υγεία.

Αρχικά, η ειδικότερη ρύθμιση των ζητημάτων της επίταξης προσωπικών υπηρεσιών ανατίθεται στον κοινό νομοθέτη. Περιέχεται, επομένως, «επιφύλαξη νόμου» ή ορθότερα «επιφύλαξη υπέρ του συνταγματικού νόμου». Έχουμε, όπως και στην επίταξη πραγμάτων, μια μορφή σύμπραξης συνταγματικά προβλεπόμενης, του κοινού νομοθέτη στο πεδίο των συνταγματικών δικαιωμάτων. Ο νομοθέτης μπορεί να εισάγει περιορισμούς στο περιεχόμενο του δικαιώματος εργασίας σύμφωνα και με το άρθρο 25παρ.1εδ.δ' Σ.¹ Τονίζουμε και πάλι, ότι ο νομοθέτης κατά την περαιτέρω ρύθμιση των περιορισμών δεσμεύεται από το Σύνταγμα και τις γενικότερες αρχές που το διέπουν, ενώ σε καμία περίπτωση δε μπορούμε να δεχτούμε την ύπαρξη «εν λευκώ» εξουσιοδότησης, γιατί κάτι τέτοιο θα κατέλυε τη σημασία τη συνταγματικής κατοχύρωσης των θεμελιωδών δικαιωμάτων, αφού ο κοινός νομοθέτης θα δύναντο οποτεδήποτε να αποκλίνει από αυτή.

Η επίταξη προσωπικών υπηρεσιών, μπορεί να επιβληθεί και με πράξη νομοθετικού περιεχομένου κατά το άρθρο 44παρ.1 Σ. Και αυτό διότι κατά κανόνα όταν συντρέχουν οι προϋποθέσεις για την επίταξη θα συντρέχουν και αυτές που ορίζει το Σύνταγμα στο άρθρο 44. Συγκεκριμένα στην πρώτη παράγραφο, εδάφιο α' αναφέρει: «Σε έκτακτες περιπτώσεις εξαιρετικά επείγουσας και απρόβλεπτης ανάγκης ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας μπορεί, ύστερα από πρόταση του Υπουργικού Συμβουλίου, να εκδίδει πράξεις νομοθετικού περιεχομένου.» Όπως θα εξετάσουμε και παρακάτω, η επίταξη απαιτεί την ύπαρξη έκτακτης και επείγουσας ανάγκης, οπότε δεν αποκλείεται η συνεφαρμογή των δύο συνταγματικών διατάξεων.

Στο Σύνταγμα απαριθμούνται περιοριστικά οι λόγοι επιβολής επίταξης προσωπικών υπηρεσιών. Καλό θα ήταν να επισημάνουμε ότι ο συντακτικός νομοθέτης απέφυγε τη χρήση αόριστων εννοιών που θα επέτρεπαν ευρύτερη εφαρμογή της διάταξης. Έτσι, απέφυγε γενικές ρήτρες, όπως δημόσιο συμφέρον, δημόσια ωφέλεια ή δημόσια τάξη, που θα άφηναν μεγαλύτερα περιθώρια επιβολής της επίταξης. Περαιτέρω, σχολιάζουμε το ζήτημα σε σχέση με την επίταξη πραγμάτων. (2.5)

¹ Βλ. και σ.6 της παρούσας εργασίας

- *Πόλεμος*: Όπως έχουμε αναφέρει και παραπάνω, δε μας ενδιαφέρει η καθαρά νομική του έννοια, όσο η πραγματική. Στη χώρα μας, ο πόλεμος κηρύσσεται ύστερα από πράξη του Προέδρου της Δημοκρατίας¹ με την προσυπογραφή του αρμόδιου Υπουργού.² Ομοίως, η λήξη του πολέμου κηρύσσεται με έκδοση νέου προεδρικού διατάγματος κατά τα ανωτέρω είτε με τη σύναψη συνθήκης ειρήνης που ανήκει επίσης στις αρμοδιότητες του Προέδρου της Δημοκρατίας,³ αλλά απαιτεί υπουργική προσυπογραφή. Έχει προκύψει προβληματισμός στη θεωρία σχετικά με το αν το άρθρο 22παρ.4 περιλαμβάνει και τον εμφύλιο πόλεμο. Το θέμα ερίζεται έντονα, κρατούσα θεωρείται μάλλον η αρνητική απάντηση, διότι στον εμφύλιο πόλεμο δεν έχουμε προεδρικό διάταγμα κυρήξεως.
- *Επιστράτευση*: Ομοίως δε μας ενδιαφέρει μόνο η νομική κήρυξη με προεδρικό διάταγμα, αλλά και η πραγματική κατάσταση της έντονης, μαζικής και έκτακτης κινητοποίησης των δυνάμεων της χώρας. Με άλλα λόγια, μας ενδιαφέρει η κινητοποίηση μεγάλου αριθμού ενόπλων δυνάμεων για να αντιμετωπιστεί επικείμενος κίνδυνος για την εθνική ασφάλεια.
- *Αντιμετώπιση αμυντικών αναγκών*: αμυντικές ανάγκες μπορούν να προκύψουν και σε περίοδο ειρήνης, οπότε ο συντακτικός νομοθέτης ρύθμισε ξεχωριστά αυτή την περίπτωση σε σχέση με τον πόλεμο. Συνήθως, γίνεται αναφορά σε εντάσεις που μπορεί να προκύψουν με γειτονικές χώρες, μα και γενικότερα στην αμυντική ετοιμότητα μιας χώρας. Η Ελλάδα έχει βρεθεί αρκετές φορές αντιμέτωπη με τέτοιες καταστάσεις, κυρίως λόγω των συνεχών παραβιάσεων του εναέριου χώρου της, αλλά και της αιγιαλίτιδας ζώνης. Μολαταύτα, η επίταξη θα επιβληθεί μοναχά για κάποια συγκεκριμένη περίπτωση με συγκεκριμένη χρονική διάρκεια, κι όχι γενικά και αφηρημένα, επειδή η χώρα αντιμετωπίζει αυξημένες αμυντικές ανάγκες.

Οι περιπτώσεις αυτές έχουν σχέση με την εξωτερική ασφάλεια της χώρας. Περαιτέρω το Σύνταγμα αναφέρει:

- *Επείγουσα κοινωνική ανάγκη από θεομηνία*: η διατύπωση του συντακτικού νομοθέτη είναι ιδιαίτερος προσεκτική και δεν επιτρέπει διασταλτικές ερμηνείες. Δεν απαιτεί απλά κοινωνική ανάγκη, αλλά αυτή να είναι επείγουσα και να προκλήθηκε από θεομηνία. Με τον όρο θεομηνία αναφερόμαστε σε φυσικές δυνάμεις που δεν είναι δυνατόν να τις ελέγξει η ανθρώπινη βούληση. Για παράδειγμα σεισμοί, πυρκαγιές,

¹ Άρθρο 36παρ.1 Σ: «Ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας, με τήρηση οπωσδήποτε των ορισμών του άρθρου 35παρ.1, εκπροσωπεί διεθνώς το Κράτος, κηρύσσει πόλεμο...»

² Παραπομπή του άρθρου 36παρ.1 στο άρθρο 35παρ.1: «Καμία πράξη του Προέδρου της Δημοκρατίας δεν ισχύει ούτε εκτελείται χωρίς την προσυπογραφή του αρμόδιου Υπουργού...»

³ Άρθρο 36παρ.1 Σ: «...συνομολογεί συνθήκες ειρήνης...»

πλημμύρες, θύελλες κλπ. Η έννοια του «επείγοντος» θα ερμηνευτεί από το δικαστήριο σύμφωνα με τις ειδικότερες συνθήκες.

- *Ανάγκη που μπορεί να θέσει σε κίνδυνο τη δημόσια υγεία:* η έννοια του κινδύνου ενέχει τα στοιχεία του ασυνήθιστου και της επικείμενης βλάβης ενός αγαθού¹. Επομένως, για να κάνουμε επιτρεπτή την επίταξη πρέπει να επαπειλείται η βλάβη της δημόσιας υγείας, χωρίς εντούτοις να είναι αναγκαίο αυτή πράγματι να επέλθει. Και όταν μιλάμε για δημόσια υγεία γενικών αναφερόμαστε σε μολυσματικές ή μεταδοτικές νόσους που μπορούν να εξαπλωθούν και να πλήξουν τον πληθυσμό της χώρας. Πάντως, η Διοίκηση συχνά προβαίνει σε μια αρκετά ευρεία ερμηνεία του όρου για την επιβολή της επίταξης.²

Πέρα από τις ρητά αναφερόμενες προϋποθέσεις που παραθέσαμε ως άνω, ισχύουν πάντοτε και γενικές αρχές που επιβάλλονται από τη φύση της επίταξης, ως περιορισμού στο θεμελιώδες κοινωνικό δικαίωμα της εργασίας.

Σε κάθε περίπτωση, η κατάσταση που καλείται η Διοίκηση να αντιμετωπίσει θα πρέπει να είναι έκτακτη και προσωρινή. Η ίδια η έννοια της επίταξης είναι ασυμβίβαστη με οριστική κάλυψη αναγκών. Πάντοτε επιβάλλεται για έκτακτους λόγους κι έχει περιορισμένη χρονική διάρκεια, που πρέπει να δικαιολογείται από τις περιστάσεις.

Επιπλέον, εφαρμοστέα είναι και η αρχή της αναλογικότητας βάσει του άρθρου 25παρ.1εδ.δ' Σ³. Η επίταξη προσωπικών υπηρεσιών πρέπει να καλύπτει και τις τρεις ειδικότερες εκφάνσεις της αναλογικότητας όπως της παραθέσαμε και στην επίταξη των πραγμάτων. Επομένως, να είναι κατάλληλη για την αντιμετώπιση της εκτάκτου ανάγκης που θα υπάγεται στις περιπτώσεις του άρθρου 22παρ.4, να είναι αναγκαία, δηλαδή να μην υπάρχει άλλο εξίσου πρόσφορο αλλά λιγότερο οδυνηρό μέτρο και να μην προκαλεί δυσανάλογα μεγάλη βλάβη σε σχέση με την ωφέλεια (αναλογικότητα εν στενή έννοια).

Συνοψίζοντας, η επίταξη, όπως και κάθε άλλος περιορισμός συνταγματικά κατοχυρωμένου δικαιώματος, πρέπει να επιβάλλεται με σύνεση από τη Διοίκηση, μετά από στενή ερμηνεία των συνταγματικών επιταγών και μόνο αν είναι η πλέον αναγκαία λύση.

¹ Κίνδυνος είναι μια ασυνήθης, μη κανονική κατάσταση, που δρομολογεί την επέλευση βλάβης αγαθού, προκαλουμένης ούτω αβεβαιότητας και ανασφάλειας (Ποινικόν Δίκαιον Ι 1991 σ.182)

² ΣτΕ 2960/1983

³ Οι κάθε είδους περιορισμοί που μπορούν κατά το Σύνταγμα να επιβληθούν στα δικαιώματα αυτά πρέπει να προβλέπονται είτε απευθείας από το Σύνταγμα είτε από το νόμο, εφόσον υπάρχει επιφύλαξη υπέρ αυτού και να σέβονται την αρχή της αναλογικότητας.

2.2 ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΑΝΑΣΚΟΠΗΣΗ

Είναι χαρακτηριστικό ότι τα πρώτα ελληνικά συντάγματα είχαν έντονα φιλελεύθερο χαρακτήρα και δεν προέβλεπαν καμία εξαίρεση από την αρχή της ελεύθερης εργασίας. Κι αυτό, γιατί εκείνη την εποχή υπήρχε ακόμα έντονα ο φόβος της σύνδεσης της αναγκαστικής εργασίας με τη δουλεία, της οποίας οι πληγές ήταν ακόμα ανοιχτές. Ενδεικτική γι' αυτό το ζήτημα ήταν η διατύπωση του συντάγματος του Άστρους του 1822: «εις την ελληνικήν επικράτειαν ούτε πωλείται ούτε αγοράζεται άνθρωπος». Η αναγκαστική εργασία συνδεόταν με τον εκφυλισμό του ανθρώπου σε «αντικείμενο αγοραπωλησίας».

Γενικότερα, μέχρι το ισχύον σύνταγμα δεν είχαμε ρητή απαγόρευση της αναγκαστικής εργασίας. Αυτό βέβαια δε σημαίνει ότι επιβάλλονταν, αντιθέτως οι συνταγματολόγοι της εποχής θεωρούσαν επαρκή την κατοχύρωση της ελευθερίας για κάθε άνθρωπο εντός της ελληνικής επικράτειας.

Ομοίως, στα συντάγματα του 1927 και 1952 κατοχυρώνονταν γενικά το δικαίωμα όλων των ανθρώπων στη ζωή και την ελευθερία (άρθρα 7 και 13 αντίστοιχα), χωρίς άλλη ειδικότερη αναφορά.

Όπως υπενηχθήκαμε, η πρώτη ρητή απαγόρευση της αναγκαστικής εργασίας σε συνταγματικό επίπεδο, έγινε με την αναθεώρηση του συντάγματος του 1975 το 1986. Παράλληλα, προβλέφθηκε και η εξαίρεση της επίταξης προσωπικών υπηρεσιών στο άρθρο 22παρ.3εδ'β Σ. Η εν λόγω εξαίρεση αναφερόταν και στα δικτατορικά κείμενα, μόνο που πέρα από τις περιπτώσεις πολέμου ή επιστρατεύσεως, προβλεπόταν αφηρημένα και η περίπτωση της άμεσης κοινωνικής ανάγκης που άφηνε αρκετά περιθώρια για αυθαιρεσίες από την πλευρά των συνταγματαρχών.

Αντίθετα, ο συντακτικός νομοθέτης στην Ε' Αναθεωρητική Βουλή προτίμησε αυστηρότερες προϋποθέσεις, σύμφωνα με το φιλελεύθερο δημοκρατικό τρόπο που οργανώνεται πλέον το ελληνικό Κράτος. Ως ειδικός νόμος ισχύει ο ν.17/1974, του οποίου μολαταύτα ορισμένες διατάξεις έχουν χαρακτηριστεί αντισυνταγματικές. Ας μην ξεχνάμε πως τότε δεν ίσχυε το Σύνταγμα του 1975/86. Επιπλέον, ο ν.17/1974 κάνει λόγο για «πολιτική επιστράτευση», ενώ αντίθετα ο συντακτικός νομοθέτης θεώρησε πιο συνετό να χρησιμοποιήσει τον όρο «επίταξη προσωπικών υπηρεσιών». Εξάλλου, ήταν ακόμα πρόσφατες οι μνήμες από τη δικτατορία.

2.3 ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ ΕΠΙΒΟΛΗΣ

Η διαδικασία με την οποία επιβάλλεται η επίταξη ορίζεται λεπτομερώς στο Ν.Δ.17/1974 «περί πολιτικής σχεδιάσεως εκτάκτου ανάγκης». Το ίδιο το Σύνταγμα στο άρθρο 22παρ.4εδβ' περιέχει επιφύλαξη νόμου για τη ρύθμιση ειδικότερων ζητημάτων. Μάλιστα, το νομοθετικό διάταγμα εξακολουθεί να ισχύει, παρά το γεγονός ότι εκδόθηκε πριν την ψήφιση του Συντάγματος του 1975 λόγω της διάταξης του άρθρου 112παρ.1 Σ: «Σε θέματα που για τη ρύθμισή τους προβλέπεται ρητά από διατάξεις του συντάγματος η έκδοση νόμου, οι κατά περίπτωση νόμοι ή διοικητικές πράξεις κανονιστικού χαρακτήρα, που υπάρχουν κατά την έναρξη ισχύος του, εξακολουθούν να ισχύουν ώσπου να εκδοθεί ο νόμος που προβλέπεται κατά περίπτωση, εκτός αν είναι αντίθετες προς τις διατάξεις του Συντάγματος».

Συνταγματικό ενδιαφέρον παρουσιάζει, επίσης, το γεγονός ότι δεν προβλέπεται μισθός για την υποχρεωτική παροχή υπηρεσιών από αυτούς που συμμετέχουν στην πολιτική επιστράτευση.

Εύλογες είναι οι εξαιρέσεις που προβλέπονται για άτομα με κάποιου είδους αναπηρία, σωματική ή πνευματική, ή που γενικά δεν είναι ικανά να παρέχουν την απαραίτητη εργασία. Σαφώς αυτές οι προβλέψεις είναι ευνόητες σ' ένα σύγχρονο κοινωνικό κράτος, κι ακόμη κι αν δεν προβλέπονταν, θα απέρρεαν από τις βασικές αρχές που διέπουν το ελληνικό σύνταγμα.

Τέλος, σε όσους καλεί το Κράτος να προσφέρουν τις υπηρεσίες τους, διανέμονται τα «φύλλα ατομικής προσκλήσεως πολιτικής επιστρατεύσεως», γνωστά στην καθομιλουμένη ως φύλλα πορείας.

2.4 ΣΥΓΚΡΙΣΗ ΜΕ ΤΟ ΑΡΘΡΟ 48Σ

Το άρθρο 48Σ αναφέρεται στην κήρυξη της χώρας σε κατάσταση πολιορκίας και πραγματικά παρουσιάζει αρκετές ομοιότητες με την επίταξη προσωπικών υπηρεσιών ως προς τις προϋποθέσεις κήρυξης.

Στην πρώτη παράγραφο ορίζει τα ακόλουθα: «Σε περίπτωση πολέμου επιστράτευσης εξαιτίας εξωτερικών κινδύνων ή άμεσης απειλής της εθνικής ασφάλειας, καθώς κι αν εκδηλωθεί ένοπλο κίνημα για την ανατροπή του δημοκρατικού πολιτεύματος...» Εξαρχής παρατηρούμε ότι στη διάταξη του άρθρου 48Σ επαναλαμβάνονται οι περιπτώσεις για την επιτρεπτή επίταξη, εκτός του ενόπλου κινήματος. (διότι είδαμε ότι η επίταξη απαιτεί εξωτερικό αίτιο όσον αφορά τις στρατιωτικές ανάγκες). Πάντως, οι περιπτώσεις που επιτρέπουν την κήρυξη σε κατάσταση πολιορκίας, καταρχήν φαίνεται να επιτρέπουν και την επίταξη, με τη διαφοροποίηση που επισημάναμε.

Το πρόβλημα ως προς την τυχόν επικάλυψη των δύο διατάξεων, έγκειται στις έννομες συνέπειες που επέρχονται με την κήρυξη σε κατάσταση πολιορκίας. Συγκεκριμένα, στο άρθρο 48παρ.1εδά' Σ, απαριθμούνται μια σειρά διατάξεων που αναφέρονται στα ατομικά δικαιώματα και αναστέλλεται εξαιρετικά η ισχύς τους, όταν συντρέχουν οι προϋποθέσεις που επιβάλλει ο συντακτικός νομοθέτης. Μεταξύ αυτών είναι και η απαγόρευση αναγκαστικής εργασίας και ακολούθως η ρύθμιση για την επίταξη προσωπικών υπηρεσιών. Συνεπώς, αν η χώρα βρεθεί για παράδειγμα σε εμπόλεμη κατάσταση, θα συντρέχουν οι προϋποθέσεις για τη επίταξη προσωπικών υπηρεσιών κατά κανόνα, ωστόσο αυτή δε θα μπορεί να επιβληθεί αν κηρυχθεί η χώρα σε κατάσταση πολιορκίας.

Η βασική διαφορά των δύο διατάξεων αφορά βασικά τις διαδικαστικές προϋποθέσεις για την εφαρμογή τους. Η επίταξη επιβάλλεται με προεδρικό διάταγμα που φέρει την προσυπογραφή του αρμόδιου Υπουργού. Αντίθετα, η κήρυξη της χώρας σε κατάσταση πολιορκίας απαιτεί πολύ αυστηρότερες διαδικασίες και με κεντρικό ρόλο της νομοθετικής εξουσίας. Η Βουλή είναι εκείνη που αποφασίζει την εφαρμογή του νόμου για την κατάσταση πολιορκίας σε ολόκληρη την επικράτεια ή τμήμα της, μετά από πρόταση της Κυβέρνησης. Παράλληλα, μπορεί να συστήσει εξαιρετικά δικαστήρια και να αναστείλει την ισχύ διατάξεων που δεσμευτικά απαριθμεί το σύνταγμα. Ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας δημοσιεύει την απόφαση της Βουλής. Επομένως, η κατάσταση πολιορκίας έχει άκρως εξαιρετικό χαρακτήρα και δεν είναι τυχαίο που ακόμη δεν έχει εφαρμοστεί ποτέ, σε αντίθεση με την επίταξη που επιβάλλεται συχνά.

Είναι έκδηλο ότι οι συνέπειες της επίταξης είναι κατά πολύ ελαφρότερες από αυτές της κατάστασης πολιορκίας. Είναι τελείως διαφορετικό το να υποχρεώνεις ένα άτομο ή μια ομάδα ατόμων σε κατάσταση εκτάκτου ανάγκης να παρέχουν τις υπηρεσίες τους, από το να θέτεις την ελληνική επικράτεια ή τμήμα της σε κατάσταση πολιορκίας με ταυτόχρονη αναστολή συνταγματικών δικαιωμάτων και σύσταση ειδικών δικαστηρίων. Στη δεύτερη περίπτωση υπάρχει πολύ εντονότερο το αίτημα για προστασία, προκειμένου να μην μετατραπεί σε αυθαίρετη αναστολή των θεμελιωδών δικαιωμάτων και να μην αποσκοπεί στην εξυπηρέτηση άλλων συμφερόντων. Η κατάσταση πολιορκίας έχει μαζικό χαρακτήρα και εντελώς εξαιρετικό. Αντιθέτως, η επίταξη επιβάλλεται ευρέως από τη Διοίκηση για προφανώς λιγότερο κρίσιμες περιστάσεις. Είναι γεγονός, πάντως, πως μέχρι σήμερα ουδέποτε είχαμε κήρυξη της χώρας σε κατάσταση πολιορκίας με βάση το άρθρο 48παρ.1Σ και έτσι δε μπορούμε να γνωρίζουμε πώς πραγματικά θα εφαρμοστεί η διάταξη.

2.5 ΣΥΓΚΡΙΣΗ ΜΕ ΤΗΝ ΕΠΙΤΑΞΗ ΠΡΑΓΜΑΤΩΝ

Στα δύο κεφάλαια της παρούσας εργασίας εξετάζονται χωριστά οι δύο μορφές επίταξης, πραγμάτων και προσωπικών υπηρεσιών. Στην παράγραφο αυτή, θα γίνει μια προσπάθεια να συγκρίνουμε τις δύο έννοιες προκειμένου να εντοπίσουμε τόσο ομοιότητες όσο και διαφορές, για την πληρέστερη κατανόησή τους.

Από τη μία πλευρά, θα μπορούσαμε να εντοπίσουμε ορισμένες ομοιότητες μεταξύ των δύο θεσμών. Σε κάθε περίπτωση μιλάμε για περιορισμό ενός θεμελιώδους δικαιώματος συνταγματικά κατοχυρωμένου. Και δε μπορεί παρά αυτός ο περιορισμός να αφορά τις ειδικές σχέσεις, κι όχι τη γενική κυριαρχική ούτε γενική διαπροσωπική σχέση. Επιπλέον, ως προς τις προϋποθέσεις εφαρμογής τόσο του άρθρου 18παρ.3 Σ όσο και του άρθρου 22παρ.4εδβ'Σ, μπορούμε να εντοπίσουμε σε ένα πρώτο στάδιο κοινά στοιχεία. Πρόκειται για προσωρινά μέτρα που επιβάλλονται για συγκεκριμένο, εύλογο χρονικό διάστημα και καλύπτουν κάποια έκτακτη ανάγκη. Η ανάγκη αυτή μπορεί να είναι είτε κοινωνική είτε στρατιωτική. Πάντως, πρέπει να έχει προκύψει απρόβλεπτα και να επείγει η πρόσκαιρη αντιμετώπισή της.

Από την άλλη πλευρά, οι δύο διατάξεις μεταξύ τους παρουσιάζουν κεφαλαιώδους σημασίας διαφορές. Πρώτα απ' όλα, θέτουν περιορισμούς σε διαφορετικά συνταγματικά δικαιώματα, κάτι που καθίσταται εύκολα αντιληπτό και από τη γεωγραφία των διατάξεων. Η μεν επίταξη πραγμάτων περιορίζει το δικαίωμα της ιδιοκτησίας όπως αυτό καθιερώνεται στο άρθρο 17Σ. Η δε επίταξη προσωπικών υπηρεσιών συρρικνώνει το περιεχόμενο του δικαιώματος εργασίας, με την ειδικότερη έκφανση της απαγόρευσης της αναγκαστικής εργασίας, όπως αυτό κατοχυρώνεται στο άρθρο 22Σ.

Έκδηλο είναι επίσης ότι διαφοροποιείται το αντικείμενο: στη μία περίπτωση έχουμε πράγματα, κινητά ή ακίνητα, στην άλλη έχουμε εργασία.

Επιπλέον, για την επίταξη πραγμάτων προβλέπεται κάποια εύλογη αποζημίωση που καλύπτει τη θετική ζημία του χρήστη, ενώ για την υποχρεωτική παροχή προσωπικών υπηρεσιών δεν προβλέπεται κάτι ανάλογο, όπως για παράδειγμα εύλογη αμοιβή.

Με μια προσεκτικότερη μελέτη, διαπιστώνουμε πως ούτε οι προϋποθέσεις συμπίπτουν απόλυτα. Οι προϋποθέσεις για την επίταξη προσωπικών υπηρεσιών είναι αρκετά αυστηρότερες και δεν επιδέχονται ευρεία ερμηνεία, όπως αυτές για την επίταξη των πραγμάτων, τουλάχιστον ως ένα βαθμό. Στο άρθρο 18παρ.3 Σ, πέρα από τις περιπτώσεις πολέμου ή επιστράτευσης που είναι κοινές, αναφέρεται άμεση κοινωνική ανάγκη που μπορεί να θέσει σε κίνδυνο τη δημόσια τάξη ή υγεία. Για τη δημόσια υγεία κάνει λόγο και το άρθρο 22παρ.4 εδβ' Σ. Δεν αναφέρεται, μολαταύτα ρήτρα της δημόσιας τάξης. Και αυτό γιατί η

γενική ρήτρα «δημόσια τάξη» είναι επιδεκτική ευρείας ερμηνείας και μπορεί να λάβει διαφορετικό περιεχόμενο κατά τις περιστάσεις. Επίσης, η κοινωνική ανάγκη χαρακτηρίζεται ως «επείγουσα» κι όχι απλά άμεση.

Ερώτημα προκύπτει σχετικά με το τι οδήγησε το συντακτικό νομοθέτη να θεσπίσει αυστηρότερες και πιο συγκεκριμένες προϋποθέσεις για το άρθρο 22παρ.4εδβ'. Σίγουρα, βασικός λόγος ήταν και η φύση της επίταξης προσωπικών υπηρεσιών ως επαχθέστερου μέτρου. Είναι διαφορετικό να σου στερούν για συγκεκριμένο χρονικό διάστημα κάποιο περιουσιακό στοιχείο, από το να σε υποχρεώνουν να παρέχεις ορισμένη εργασία. Στη μία περίπτωση μιλάμε για περιουσιακό δικαίωμα, και στην άλλη για δικαίωμα άρρηκτα συνδεδεμένο με την ανθρώπινη προσωπικότητα και αξιοπρέπεια. Και των δύο ο περιορισμός πρέπει να γίνεται με ιδιαίτερη προσοχή, και *in dubio* να μην τον κάνουμε δεκτό, αλλά μεταξύ των δύο, η ανθρώπινη αξιοπρέπεια προέχει.

Βέβαια, υπάρχουν περιπτώσεις που προσήκει συνεφαρμογή των δύο διατάξεων. Αυτή μπορεί να οφείλεται στην ύπαρξη ανάγκης για επίταξη πραγμάτων και ταυτοχρόνως προσωπικών υπηρεσιών.¹ Άλλοτε πάλι, έχουμε μια μάλλον λανθασμένη ερμηνεία των δύο συνταγματικών διατάξεων που συνεφαρμόζονται για μία και μόνο επίταξη. Ερώτημα βέβαια προκύπτει πώς συμβιβάζεται αυτό με τη διαφορετική φύση του αντικειμένου τους. Ένα τρανταχτό παράδειγμα που απασχόλησε το νομικό κόσμο ήταν η επίταξη τραπεζικών υπαλλήλων. Η αντίστοιχη απόφαση του Πρωθυπουργού (το 1979) στηρίζεται τόσο στο άρθρο 22παρ.4εδβ'Σ όσο και στο άρθρο 18παρ.3 Σ. Είναι προφανές, ότι η υποχρεωτική παροχή υπηρεσιών από άνθρωπο δε μπορεί να εκληφθεί ως πράγμα. Κάτι τέτοιο αντίκειται στην ελληνική συνταγματική τάξη.

2.7 ΕΠΙΤΑΞΗ ΚΑΙ ΑΠΕΡΓΙΑ

Η συνδικαλιστική ελευθερία κατοχυρώνεται στο άρθρο 23Σ, ενώ στη δεύτερη παράγραφο προβλέπεται και το δικαίωμα στην απεργία που διενεργείται από τις νόμιμα συστημένες συνδικαλιστικές οργανώσεις.²

Το βασικό θέμα που θα μας απασχολήσει στην ενότητα αυτή, είναι το κατά πόσο επιτρέπεται η χρήση του μέτρου της επίταξης των προσωπικών υπηρεσιών προκειμένου να αντιμετωπιστεί μια απεργιακή κινητοποίηση. Εκ των προτέρων

¹ ΣτΕ (ΤμΔ') 2960/1983: με διοικητική πράξη επιβλήθηκε επίταξη αφενός της χρήσης βυτιοφόρων αυτοκινήτων υγρών καυσίμων δημόσιας χρήσεως, και αφετέρου των προσωπικών υπηρεσιών των οδηγών των βυτιοφόρων. Το δικαστήριο την έγκρινε έγκυρη.

² Άρθρο 23 Σ: «1. Το Κράτος λαμβάνει τα προσήκοντα μέτρα για τη διασφάλιση της συνδικαλιστικής ελευθερίας και την ανεμπόδιστη άσκηση των συναφών με αυτή δικαιωμάτων εναντίον κάθε προσβολής τους, μέσα στα όρια του νόμου.

2. Η απεργία αποτελεί δικαίωμα και ασκείται από τις νόμιμα συστημένες συνδικαλιστικές οργανώσεις...»

επισημαίνουμε, ότι η Διοίκηση έχει ακολουθήσει την εν λόγω τακτική στην πράξη για την καταστολή απεργιών.

Αρχικά, οφείλουμε να τονίσουμε ότι από τελολογική σκοπιά, κάτι τέτοιο είναι ανεπίτρεπτο. Ο συντακτικός νομοθέτης είχε συγκεκριμένο λόγο για τον οποίο προέβλεψε το θεσμό της επίταξης. Σε γενικές γραμμές, είναι μία προσωρινή λύση για μία έκτακτη ανάγκη που προκύπτει, είτε κοινωνική είτε στρατιωτική. Το Σύνταγμα παρέχει μια λύση με παροδικό χαρακτήρα λόγω του επείγοντος χαρακτήρα της ανάγκης. Η επίταξη προσωπικών υπηρεσιών δε συνδέεται με τον έλεγχο κάποιας απεργίας. Αδιάφορο μας είναι αν πρόκειται για νόμιμη ή παράνομη απεργία ή αν αυτή, αν και νόμιμη, καταλήγει καταχρηστική. Οι λόγοι για τους οποίους μπορεί να επιβληθεί νόμιμη επίταξη είναι απόλυτα και περιοριστικά προσδιορισμένοι στο άρθρο 22παρ.4 του Σ. (βλ. 2.1)

Έτσι, μένει να εξετάσουμε αν η απεργία μπορεί να υπαχθεί σε κάποια από αυτές τις περιπτώσεις. Σίγουρα, δε μπορεί να αποτελέσει πόλεμο, επιστράτευση ούτε θεομηνία. Εκ των πραγμάτων μένουν μόνο τα ενδεχόμενα της ανάγκης που μπορεί να προκαλέσει κίνδυνο για τη δημόσια υγεία και της αντιμετώπισης αμυντικών αναγκών της χώρας. Κάποιος θα μπορούσε να βρει παραδείγματα τέτοιων κινητοποιήσεων, όπως για παράδειγμα αν απεργήσουν οι γιατροί ή οι υπάλληλοι της καθαριότητας, κάτι που μπορεί να θέσει σε κίνδυνο τη δημόσια υγεία.

Εντούτοις, αναφέραμε και στην παράγραφο 2.1, ότι η επίταξη υπόκειται στον έλεγχο της αρχής της αναλογικότητας βάσει του άρθρου 25παρ.1 εδδ' Σ, όπως και κάθε άλλος περιορισμός. Επομένως, ακόμα κι αν συντρέχουν οι συνταγματικά προβλεπόμενες προϋποθέσεις επιβολής επίταξης, αυτή θα πρέπει να αποτελέσει το έσχατο μέσο, εφόσον δεν υπάρχει άλλο εξίσου αποτελεσματικό, μα και λιγότερο επαχθές. Ερώτημα προκύπτει για τη συνταγματικότητα της επιβολής επίταξης προσωπικών υπηρεσιών απεργών, αν λ.χ. μπορούν να καλύψουν τις ελάχιστες απαιτήσεις του επαρκούς προσωπικού όσοι δεν απεργούν ή υπάρχει η δυνατότητα σχηματισμού προσωπικού ασφαλείας. Το βασικό πρόβλημα που δημιουργείται είναι ακριβώς το ότι ο θεσμός της επίταξης δεν προβλέφθηκε από το συνταγματικό νομοθέτη ως ένας κατασταλτικό μέτρο απεργίας.

Από την άλλη πλευρά, η Διοίκηση φαίνεται να χρησιμοποιεί την ευχέρεια που της δίνεται και προς αυτή την κατεύθυνση. Υπάρχουν περιπτώσεις που προκειμένου να ελέγξει κάποια απεργία, χρησιμοποιεί το μέτρο της επίταξης. Μια τέτοια ενέργεια ως μην ξεχνάμε ότι μπορεί να θέσει το Κράτος και ενώπιον των διεθνών του ευθυνών. Η Ελλάδα δεσμεύεται από διεθνείς συμβάσεις για την εργασία, που προστατεύουν το δικαίωμα στην απεργία και έχουν υπερνομοθετική ισχύ. Παραδείγματα από τη νομολογία αναφέρουμε ειδικότερα στην επόμενη παράγραφο.

Τέλος, καλό θα ήταν να αναφέρουμε ότι αν και αυτή καθαυτή η απεργία δε μπορεί να οδηγήσει στην εφαρμογή του άρθρου 22παρ.4εδβ΄Σ, ωστόσο τα αποτελέσματά της μπορεί να δημιουργούν έκτακτους κινδύνους που να συγκαταλέγονται μεταξύ των λόγων επίταξης. Σε αυτήν την περίπτωση, που τα αποτελέσματα της απεργίας δημιουργούν κινδύνους για τη δημόσια υγεία ή την άμυνα της χώρας, ορισμένοι δέχονται ως επιτρεπόμενο το μέτρο της επίταξης. Ανάλογη θέση θα δούμε ότι παίρνει και το Συμβούλιο της Επικρατείας. Σε καμία όμως περίπτωση η επίταξη προσωπικών υπηρεσιών που επιβάλλει περιορισμό στο θεμελιώδες δικαίωμα στην εργασία δε θα πρέπει να εξυπηρετεί μοναχά πολιτικές σκοπιμότητες της εκάστοτε εκτελεστικής εξουσίας.

2.8 ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον όσον αφορά την επίταξη των προσωπικών υπηρεσιών παρουσιάζει η νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας.

ΣτΕ (Τμ.Δ΄) 2960/1983: Επίταξη των ιδιοκτητών βυτιοφόρων

Στην υπόθεση αυτή είχαν κατέλθει σε απεργία οδηγοί-ιδιοκτήτες βυτιοφόρων. Η Διοίκηση κήρυξε ταυτόχρονη επίταξη της χρήσης των βυτιοφόρων αυτοκινήτων υγρών καυσίμων δημοσίας χρήσεως και πολιτική επιστράτευση των οδηγών-απεργών.

Το πρώτο επιχείρημα από των πλευρά των ιδιοκτητών των βυτιοφόρων ήταν ότι κατά την έννοια της επιτάξεως (του τότε πριν την αναθεώρηση άρθρου 22παρ.3 Σ) ήταν δυνατή μόνο για τις υπηρεσίες μόνο μισθωτών, όχι επαγγελματιών. Το ΣτΕ απέρριψε το εν λόγω επιχείρημα και κατά πλειοψηφία δέχθηκε ότι εννοείται κάθε ικανό προς εργασία φυσικό πρόσωπο, δηλαδή οποιοσδήποτε επαγγελματίας, ακόμα και έμπορος. Το ίδιο ισχύει και για το δεύτερο εδάφιο της ίδιας συνταγματικής διάταξης σχετικά με την προσφορά της προσωπικής εργασίας στους οργανισμούς τοπικής αυτοδιοίκησης, όπου εννοείται κάθε δημότης ικανός προς εργασία κι όχι μόνο μισθωτοί.

Εν συνεχεία, το δικαστήριο εξέτασε το κατά πόσο τηρήθηκαν οι προϋποθέσεις του συντάγματος για την κύρηξη της επίταξης. Συγκεκριμένα, υπήγαγε την υπόθεση στην περίπτωση της επείγουσας κοινωνικής ανάγκης λόγω θεομηνίας. Την υπαγωγή αυτή, την δικαιολόγησε το δικαστήριο λόγω της παρατεταμένης απεργίας των οδηγών των βυτιοφόρων που συνδυάστηκε με ένα μεγάλο κύμα κακοκαιρίας εκείνη την περίοδο. Κατά συνέπεια, δημιουργήθηκαν σοβαρά προβλήματα σε σχολεία, νοσοκομεία και πολυκατοικίες λόγω ελλείψεως καυσίμων.

Τέλος, η πλευρά των ιδιοκτητών προέβαλε και το επιχείρημα της έκλειψης των συνθηκών, ενώ η προσβαλλόμενη διοικητική πράξη εξακολουθούσε να ισχύει. Το δικαστήριο έκρινε ότι δεν επηρέαζε αυτό το αντικείμενο της δίκης. Ορθό είναι να δεχθούμε ότι η επίταξη θα έπρεπε να αρθεί με την παύση της κακοκαιρίας, όταν δηλαδή έπαυσε ο λόγος επιβολής της.

ΣτΕ(Ολομ.) 2290-91/87: Χειριστές και Ιπτάμενοι Μηχανικοί της Ολυμπιακής Αεροπορίας

Στην υπόθεση αυτή, κηρύχθηκε επίταξη προσωπικών υπηρεσιών για τους χειριστές και μηχανικούς της Ολυμπιακής Αεροπορίας (ΟΑ), με την απλή εξαγγελία από την πλευρά των σωματείων απεργίας. Παρά την επίταξη, ορισμένα πληρώματα αεροσκαφών αρνήθηκαν να εκτελέσουν τα καθήκοντά τους αλλά προχώρησαν στην προαναγγελθείσα απεργία. Η ΟΑ, για τη ζημία που υπέστη, ζήτησε συντηρητική κατάσχεση των περιουσιών των απεργών.

Η υπόθεση, καταρχήν, πήγε στο Μονομελές Πρωτοδικείο Αθηνών το οποίο εξέδωσε την απόφαση 11333/86, με την οποία προφανώς παρέκαμπε τις συνταγματικές προϋποθέσεις. Έκρινε συνταγματική την επίταξη απλά και μόνο επειδή εξυπηρετούσε το «εθνικό συμφέρον» για την «γενική οικονομική και κοινωνική κατάσταση της χώρας». Δυστυχώς, παρατηρούμε πως το δικαστήριο δεν ανέφερε καμία από τις περιπτώσεις που δεσμευτικά απαριθμεί ο νομοθέτης, αλλά αρκέστηκε σε μια τελείως γενικόλογη διατύπωση προδήλου αντισυνταγματικότητας.

Έπειτα, την υπόθεση κλήθηκε να εξετάσει το Δ' Τμήμα του ΣτΕ, το οποίο εξέδωσε παραπεμπτικές αποφάσεις προς την Ολομέλεια. Τελικά, το Δικαστήριο δέχθηκε ως συνταγματική την επιβολή της επίταξης, ενώ σχεδόν σύσσωμη η θεωρία εκδήλωσε την έντονη διαφωνία της. Στην αντίθετη άποψη της θεωρίας προσεγγίζει και η δική μας, δεδομένου ότι δε μπορούμε να υπαγάγουμε σαφώς την εν λόγω περίπτωση σε κάποια από τις περιπτώσεις του άρθρου 22παρ.4εδβ'Σ. Η επίδικη επίταξη κρίθηκε από τη θεωρία και αντίθετη με το διεθνές δίκαιο που δεσμεύει τη χώρα μας και συγκεκριμένα τις διεθνείς συμβάσεις 29/1920 και 105/1957.

Πέρα από τις δύο αυτές κρισιμότερες αποφάσεις του ΣτΕ, έχουμε και την **ΣτΕ(Ολομ.) 957/1978** που αφορούσε επίταξη των μεταφορικών μέσων του ΕΚΤΕΛ.

Εν κατακλείδι, θεωρούμε δικαιολογημένη την επισήμανση ότι τα δικαστήρια, παρά την αντίδραση ενός μεγάλου μέρους της θεωρίας, προβαίνουν ενίοτε σε διασταλτική ερμηνεία των προϋποθέσεων του συντάγματος για την επίταξη, θέτοντας ως βασικό στόχο το δημόσιο συμφέρον, παρά την αυστηρή εφαρμογή του άρθρου 22παρ.4 Σ.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Συνοψίζοντας, θα θέλαμε να παρουσιάσουμε ορισμένα χρήσιμα συμπεράσματα σχετικά με τη θεσμοθέτηση της επίταξης. Πρόκειται για ένα θεσμό που συρρικνώνει, νόμιμα όταν τηρούνται οι συνταγματικές προϋποθέσεις του, το γενικό περιεχόμενο δύο θεμελιωδών δικαιωμάτων. Η εφαρμογή του πρέπει να είναι εξαιρετική, συνετή και σύμφωνα πάντα με τις γενικές αρχές που διέπουν τη συνταγματική τάξη. Επομένως, ακόμα κι αν εν πρώτοις τηρούνται οι τυπικές προϋποθέσεις, η επιβολή του δεν επιτρέπεται να είναι καταχρηστική ούτε αντίθετη με τις τρεις εκφάνσεις της αναλογικότητας.

Αφενός, το Σύνταγμα προβλέπει την επίταξη πραγμάτων (άρθρο 18παρ.3 Σ), που αποτελεί περιορισμό του δικαιώματος ιδιοκτησίας. Σημαντικός είναι ο διαχωρισμός από την αναγκαστική απαλλοτρίωση, αφού η Διοίκηση συχνά «βαπτίζει» μια, ουσία απαλλοτρίωση, επίταξη για λόγους πολιτικής σκοπιμότητας. Η μεν επίταξη έχει παροδικό χαρακτήρα, η δε απαλλοτρίωση έχει οριστικό χαρακτήρα. Προσεκτική πρέπει να είναι και η ερμηνεία των προϋποθέσεων, κυρίως των αξιολογικών εννοιών, ώστε να μην οδηγηθούμε σε αυθαίρετα ευρεία χρήση του εξαιρετικού αυτού μέτρου.

Αφετέρου, συνταγματική πρόβλεψη έχουμε και για την επίταξη προσωπικών υπηρεσιών (άρθρο 22παρ.4 εδβ' Σ) ως εξαίρεση από το δικαίωμα εργασίας, και ειδικότερα από την απαγόρευση αναγκαστικής εργασίας. Κρίσιμο στοιχείο είναι οι αυστηρά προσδιορισμένες προϋποθέσεις, που δεν εξαντλούνται εποδενή σε αφηρημένη αναφορά του «εθνικού συμφέροντος». Αντίθετη συμπεριφορά της Διοίκησης θα πρέπει να κρίνεται συνταγματικά ανεπίτρεπτη. Κυρίως όσον αφορά στο δικαίωμα απεργίας, έχουν παρατηρηθεί τάσεις της εκτελεστικής εξουσίας να χρησιμοποιεί την επίταξη ως μέσο καταστολής απεργιακών κινητοποιήσεων, κάτι που πρέπει να τίθεται κάτω από αυστηρότατο συνταγματικό έλεγχο, προκειμένου να σεβαστούμε το σκοπό του συνταγματικού νομοθέτη.

Τέλος, δεν πρέπει να παραβλέπουμε ποτέ το γεγονός ότι η ερμηνεία κάθε συνταγματικής διάταξης, πρέπει να αποδίδει το ευρύτερο δυνατό περιεχόμενο στο δικαίωμα, άρα οι περιορισμοί ερμηνεύονται στενά και εν αμφιβολία δεν εφαρμόζονται.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Στο ισχύον Σύνταγμα αναφέρονται τόσο η επίταξη πραγμάτων ως περιορισμός του δικαιώματος ιδιοκτησίας (άρθρο 18παρ.3 Σ) όσο και η επίταξη προσωπικών υπηρεσιών ως περιορισμός του δικαιώματος εργασίας..(άρθρο 22παρ.4 εδβ' Σ) Η μεν πρώτη, εφαρμόζεται έκτακτα και προσωρινά, εφόσον υπάρχει ειδικότερος νόμος και για ανάγκες των ενόπλων δυνάμεων σε περίπτωση πολέμου ή επιστράτευσης, ή για θεραπεία άμεσης κοινωνικής ανάγκης που μπορεί να θέσει σε κίνδυνο τη δημόσια τάξη ή υγεία. Η δε δεύτερη, προϋποθέτει επίσης ειδικό νόμο και ταυτόχρονα περίπτωση πολέμου ή επιστράτευσης ή επείγουσας κοινωνικής ανάγκης από θεομηνία ή ανάγκης που μπορεί να θέσει σε κίνδυνο τη δημόσια υγεία.

S U M M A R Y

The Greek Constitution reports the requisition of things as restriction in the protection of property (article 18par.3), as well as the requisition of personal services as restriction in the freedom of working (article 22par.4). The former is applied extraordinary and provisionally, when there exists a more special law and if required by armed forces in case of war or mobilisation, or when dealing with a direct social need which can jeopardize the public order or health. The latter also requires the existence of a special law as well as a case of war or mobilisation or urgent social need from calamity or need that can jeopardise the public health.

ΒΑΣΙΚΑ ΛΗΜΜΑΤΑ

- **Επίταξη πραγμάτων** είναι η προσωρινή στέρηση της χρήσεως και καρπώσεως ιδιοκτησίας με μονομερή πράξη του Κράτους, προς το σκοπό να ικανοποιηθεί έκτακτη και άμεση δημόσια ανάγκη.
- **Επίταξη εργασίας** είναι η κρατική πράξη με την οποία επιβάλλεται η παροχή προσωπικών υπηρεσιών προκειμένου να αντιμετωπιστούν προσωρινά στρατιωτικές ανάγκες ή κοινωνικές ανάγκες που αφορούν τη δημόσια υγεία ή προέρχονται από θεομηνία.
- **Απλός περιορισμός** είναι κάθε επιτρεπόμενη από το δίκαιο και με ενέργεια κρατικού οργάνου ή ιδιώτη προκαλούμενη συρρίκνωση του γενικού περιεχομένου του δικαιώματος κατά την εφαρμογή του στο πλαίσιο ειδικής σχέσεως.
- **Επιστράτευση** καλούμε την έκτακτη και διευρυμένη κινητοποίηση των δυνάμεων της χώρας.
- **Θεομηνία** καλούμε τις καταστροφές που προέρχονται από φυσικές δυνάμεις οι οποίες δε μπορούν να ελεγχθούν από την ανθρώπινη βούληση.

KEY WORDS

- **Requisition of things** is the provisional deprivation of use and benefit of property by unilateral action of State, with the aim to satisfy extraordinary and direct public need.
- **Requisition of work** is the government legal action by which the benefit of personal services is imposed in order to provisionally meet military needs or social needs that concern the public health or emanate from calamity.
- **Simple restriction** is any shrinkage of general content of prerogative at its application in the context of special relation that is allowed by law and caused by the actions of either a government-owned organization or a private individual.
- **Mobilisation** is the extraordinary and extended mobilisation of the forces of country.
- **Calamity** is the destruction that originates from natural forces that cannot be controlled from the human will.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Ανδρέας Γ. Δημητρόπουλος, *Συνταγματικά Δικαιώματα Γενικό Μέρος, Τόμος Γ' Ημίτομος Ι*, εκδόσεις Σάκκουλα Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2005
- Ανδρέας Γ. Δημητρόπουλος, *Συνταγματικά Δικαιώματα Ειδικό Μέρος, παραδόσεις συνταγματικού δικαίου Τόμος ΙΙΙ Ημίτομος Β'*, Αθήνα 2005
- Ανδρέας Γ. Δημητρόπουλος, *Γενική Συνταγματική Θεωρία-Σύστημα Συνταγματικού Δικαίου Τόμος Α'*, Αθήνα 2004
- Π.Δ. Δαγτόγλου, *Συνταγματικό Δίκαιο Ατομικά Δικαιώματα Β'*, εκδόσεις Αντ.Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 2005
- Π.Δ. Δαγτόγλου, *Γενικό Διοικητικό Δίκαιο*, 5^η έκδοση Αθήνα 2004
- Απ. Γέροντας, Σ. Λύτρας, Πρ. Παυλόπουλος, Γλ. Σιούτη, Σ. Φλογαΐτης, *Διοικητικό Δίκαιο*, επιμέλεια Κ.Γιαννακόπουλος, εκδόσεις Αντ.Ν.Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 2004
- Κ. Χορομίδης, «Η συνταγματική προστασία της ιδιοκτησίας», ΝοΒ 1982, σ.183επ.
- Φαίδων Θ. Βεγλερής, *Οι περιορισμοί των δικαιωμάτων του ανθρώπου*, εκδόσεις Αντ.Ν.Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1982
- Γιάννης Ζ. Δρόσος, *Συνταγματικοί περιορισμοί ιδιοκτησίας και αποζημίωση*, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 1997
- Αντώνης Π. Παντελής, *Ζητήματα συνταγματικών επιφυλάξεων*, εκδόσεις Αντ.Ν.Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 2004
- Τσάτσος Θ. Δημήτρης, *Συνταγματικό Δίκαιο, Τόμος Γ', Θεμελιώδη Δικαιώματα, Ι.Γενικό Μέρος*, εκδόσεις Αντ.Ν.Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή 1988
- Ε.Θ.Θεοδώρου, «Απεργία και πολιτική επιστράτευση», ΕΕΔ 45. σ.737επ.
- Μπέης Κ.. «Η επίταξη προσωπικών υπηρεσιών και η αναγκαστική εργασία», ΕΕΔ 39, σελ 1 επ.
- Σπηλιάκος Α., «Αι συνταγματικά προϋποθέσεις της επιτάξεως και η νομολογία του ΣτΕ», ΕΔΔΔ 1964
- Φλώρου Αντ.. «Επισκόπησις της νομολογίας επί της εννοίας της στερήσεως ιδιοκτησίας κατά το άρθρο 17 του Συντάγματος». Ελληνική δικαιοσύνη τεύχος 10, σελ. 653.
- Χρυσόγονος Κ., *Η απαγόρευση της αναγκαστικής εργασίας και η επίταξη προσωπικών υπηρεσιών*, Αθήνα - Κομοτηνή 1992
- Γεραπετρίτης Γ., «Η αναθεώρηση του άρθρου 17 του Συντάγματος», ΔτΑ 10/2001.

ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ

- **ΣτΕ 2500/2002:** υπόθεση επίταξης για την κάλυψη αναγκών του Πολεμικού Ναυτικού
- **ΣτΕ 330/2002:** υπόθεση επίταξης κινηματογράφου
- **ΣτΕ 3454/1998(Τμ. Δ΄) και 3456/1998(Ολομ.):** υπόθεση RADAR του αερολιμένα Θεσσαλονίκης
- **ΣτΕ 687/1987 και 2291/1987:** υπόθεση χειριστών και ιπτάμενων μηχανικών της Ολυμπιακής Αεροπορίας
- **ΣτΕ 2960/1983:** υπόθεση επίταξης επαγγελματιών με εμπορική ιδιότητα
- **ΣτΕ 414/1963:** υπόθεση επίταξης εγκαταστάσεων αντλήσεως ύδατος από τον νομάρχη Κυκλάδων, Νομολογία ΣτΕ 1963, σ.510
- **ΣτΕ 1948/2001:** υπόθεση επίταξης για στέγαση αποθήκης καυσίμων
- **Α.Π. 1302/1997:** υπόθεση επίταξης για την αποκατάσταση προσφύγων
- **ΣτΕ(Ολομ.) 1063/1998:** υπόθεση επίταξης για τη στέγαση των υπηρεσιών του Υπουργείου Πολιτισμού
- **ΣτΕ 3385/1995:** υπόθεση επίταξης για τη στέγαση σχολικού εργαστηριακού κέντρου στο Περιστέρι
- **ΣτΕ(Τμ.Δ΄) 1329/1982:** υπόθεση δημοτικού σχολείου Μεγάρων

Παραπομπές στην εργασία και στις πηγές γίνονται επίσης στις αποφάσεις:

ΣτΕ(Ολομ.) 223/1929
ΣτΕ(Ολομ.) 424/1930
ΣτΕ(Ολομ.) 507/1931
ΣτΕ(Ολομ.) 486/1931
ΣτΕ(Ολομ.) 303/1946
ΣτΕ(Ολομ.) 569/1932
ΣτΕ(Ολομ.) 442/1945
ΣτΕ(Ολομ.) 617/1949
ΣτΕ(Ολομ.) 605/1953
ΣτΕ(Ολομ.) 859/1953
ΣτΕ(Ολομ.) 645/1953
ΣτΕ(Ολομ.) 680/1955
ΣτΕ(Ολομ.) 479/1956
ΣτΕ(Ολομ.) 653/1957
ΣτΕ(Ολομ.) 2333/1959
ΣτΕ(Ολομ.) 530/1957
ΣτΕ(Ολομ.) 111/1962
ΣτΕ(Ολομ.) 281/1963
ΣτΕ(Ολομ.) 1761/1970
ΣτΕ(Ολομ.) 3742/1977
ΣτΕ(Ολομ.) 957/1978
ΣτΕ(Τμ.Δ΄) 4106/1981
ΣτΕ(Τμ.Δ΄) 1677/1980
ΣτΕ(Τμ.Δ΄) 4375/1980
ΣτΕ(Τμ.Δ΄) 1776/1993
ΣτΕ(Τμ.Δ΄) 4522/1988